

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Cafer ARĞUN

ŞEYH MUHAMMED EMİN HAYDERİ'NİN HAYATI ESERLERİ VE
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2025

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Cafer ARGÜN

ŞEYH MUHAMMED EMİN HAYDERÎ'NİN HAYATI ESERLERİ VE
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mesut YİĞİT

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Sadrettin BUĞDA

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ

MUŞ-2025

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ.....	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI.....	5
1.1.1. Doğumu ve Ailesi.....	5
1.1.2. Tahsil Hayatı ve Hocaları.....	6
1.1.3. Tasavvufa İntisabı	15
1.1.4. Mensup Olduğu Tarikat	16
1.1.5. Tarikat Silsilesi.....	21
1.1.6. İlmî ve İrşad Faaliyetleri	22
1.1.7. Talebeleri.....	26
1.1.8. Vefatı	28
1.2. İLMÎ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ.....	29
1.2.1. İlmî Kişiliği	29
1.2.2. Edebî Kişiliği.....	31
1.2.3. Tasavvufî Kişiliği.....	32
1.3. ESERLERİ.....	33
1.3.1. Mevluda Nebî.....	34
1.3.2. Eqîda İmane.....	37
1.3.3. Verdü'l-Etfâl	39
1.3.4. Mevlidu'n-Nebî	39
1.3.5. Divana Hayderî	40

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

2.1. TASAVVUF İSTİLAHLARI.....	44
2.1.1. Tevbe.....	44

2.1.2. Takvâ.....	46
2.1.4. İhlâs	48
2.1.5. Rızâ.....	49
2.1.6. Murâkabe.....	51
2.1.7. Zühd	52
2.2. SEYRÜSÜLÛK KONULARI.....	55
2.2.1. Mürid-Mürşid Âdâbı	55
2.2.2. Bey'at/İntisap	57
2.2.3. Sohbet.....	60
2.2.4. Zikir	62
2.2.5. Hatme	64
2.2.6. Râbıta	66
2.3.7. Nefisle Mücadele.....	70
2.3.8. Halvet ve Uzlet.....	73
2.3. TASAVVUFÎ BAZI MESELELERE DAİR GÖRÜŞLERİ.....	75
2.3.1. İlim ve Mârifet	75
2.3.2. Aşk ve Muhabbet	77
2.3.3. İlham.....	80
2.3.4. Keşf	82
2.3.5. Feyiz	83
2.3.6. Teveccüh	84
2.3.7. Cezbe	85
2.3.8. Meded.....	87
2.3.9. Şefaât	89
2.3.10. Himmet-i Evliyâ.....	91
SONUÇ.....	93
KAYNAKÇA	95

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ŞEYH MUHAMMED EMİN HAYDERÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Cafer ARGUN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mesut YİĞİT

2025, 114 sayfa

Şeyh Muhammed Emin Hayderî (ö. 1424/2003) Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna mensup bir sûfi, âlim ve halk önderidir. Yaşadığı dönemin Türkiye'sinde dinî ilimlerin tedrisi oldukça zor ve kısıtlı olduğundan ilim tahsil etmek üzere küçük yaşta Suriye'nin Kamışlı iline bağlı Hazne köyüne gidip orada medrese eğitimine başlamıştır. Tasavvufa ilgi duyan Hayderî, Haznevî ailesinden Şeyh Ahmed Haznevî (ö.1369/1950), Şeyh Masum Haznevî (ö. 1377/1958) ve Şeyh Alaeddin Haznevî (ö.1389 /1969) olmak üzere üç şeyhe mürid olmuş ve nihayetinde Şeyh Alaeddin Haznevî'den hilâfet alarak bu silsiledeki yerini almıştır. Seleflerinden almış olduğu Hâlidî âdâb ve erkânı, olduğu gibi devam ettirerek bu geleneğe bağlılığını sürdürmüştür.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, zâhirî ve bâtinî ilimlerdeki derin kabiliyetinin yanı sıra, aynı zamanda edebî yönüyle de tanınan bir isimdir. O, müşidlerine duymuş olduğu muhabbet ve bağlılığını "*Divan*" adlı eserinde dile getirmeye çalışmıştır. Edebî olarak oldukça zengin bir içeriğe sahip olan bu eser, aynı zamanda pek çok tasavvufî unsuru da ihtiva ettiğinden çalışmamızın odak noktası olmuştur.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini otaya koymayı hedefleyen bu çalışma, başta Hayderî'nin kendi eserleri ve çocukları ile yapılan mülakatlar olmak üzere ilk elden kaynaklar referans alınarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nakşibendiyye, Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Hazneviyye

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
LİFE, WORKS AND SUFİ VIEWS OF SHEİKH MUHAMMED EMİN
HAYDERÎ

Cafer ARGUN

Advisor: Assist. Prof. Dr. Mesut YİĞİT

2025, Page: 114

Sheikh Muhammad Emin Hayderî (d. 1424/2003) was a Sufi, scholar, and public leader affiliated with the Khalidiyya branch of the Naqshbandi order. Due to the difficulty and limited availability of religious education in his time in Turkey, he went to Hazne village in Qamishli, Syria at a young age to pursue his studies and begin his madrasa education there. Hayderî, who was fascinated by Sufism, became a disciple of three sheikhs from the Haznevi family, namely Sheikh Ahmed Haznevi (d. 1369/1949), Sheikh Masum Haznevi (d. 1377/1958) and Sheikh Alaeddin Haznevi (d. 1389 /1969) and finally received khilafat (authorizâtion) from Sheikh Alaeddin Haznevi, taking his place in this silsila (chain of succession). He continued the Khalidi usul and erkan (methods and practices) that he had received from his predecessors, maintaining his loyalty to this tradition.

Sheikh Muhammad Emin Hayderî is known not only for his deep ability in shari'a and irfâni sciences, but also for his literary side. He was deeply saddened by the death of his mentors and tried to express his love and devotion to them in his work "Divan". This work, which has a very rich literary content, is also the focus of our study, as it contains many Sufi elements.

This study, which aims to reveal Hayderî's life, works, and Sufi views, was prepared by referring to first-hand sources, especially Hayderî's own works and interviews with his children.

Key Words: Sufism, Naqshbandiyya, Sheikh Muhammad Emin Hayderî, Hazneviyya

ÖN SÖZ

İslâm medeniyeti ve kültüründe büyük bir öneme sahip olan tasavvuf ilmi, toplumları ve bireyleri ahlâkî ve irfânî açıdan ileri merhalelere taşımış ve insanlar için rol model olacak değerli şahsiyetler yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Bu şahsiyetlerden birisi de Şeyh Muhammed Emin Hayderî'dir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, toplumda yönlendirici ve ihya edici bir etkiye sahip olmuştur. Hayderî, Türkiye'de dinî eğitim kurumlarının azaldığı ve işlevini yitirdiği bir dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesinin dinî hayatına bir canlılık kazandırmıştır. Suriye'de Şeyh Ahmed Haznevî'nin terbiyesinde dinî-tasavvufî eğitimini tamamlayan Hayderî, Türkiye'ye döndükten sonra Mardin ve Diyarbakır'ın muhtelif beldelerinde camiler ve medreseler inşa ederek irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu minvalde onun en büyük gayesi; dinî hassasiyete sahip olan, bid'atlara karşı duyarlı, Kur'ân ve Sünnet'e bağlı bireyler yetiştirmek olmuştur.

Ömrünü ilim ve hizmete adayan Hayderî, öncelikle bir fakih ve müderristir. Bir yandan kurmuş olduğu medresede talebe yetiştirmiş, öte yandan da halk arasında çıkan hukukî problemleri çözmeye çalışmıştır. Öte yandan güçlü bir edebî kişiliğe sahip olduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Bu alandaki en önemli eseri, "*Dîvana Heyderî*" (Hayderî Divanı) olup Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe gibi farklı dillerde şiir ve kasideleri ihtiva etmektedir.

Bulduğumuz coğrafyada yaşamış olan bu değerli sûfinin hayatını ve görüşlerini akademik çalışmalar bünyesinde ele alınmasının gerekli olduğunu düşünerek tezimizin konusunu "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri" tezadı olarak belirlemiş bulunmaktayız. Çalışma sürecinde Hayderî'nin eserleri ve aile bireyleri ile yapılan görüşler derlenmiştir. Onun yazmadığı birçok tasavvufî görüşlerini oğlu ve halifesi Şeyh Ahmed Hayderî başta olmak üzere aile fertleri ve öğrencileriyle mülakatlar yaparak bir araya getirmeye gayret ettik. Amacımız Hayderî'nin mirasını kayıt altına almak ve bu alanda yapılacak muhtemel çalışmalara katkılarda bulunmaktır.

Bu çalışmanın ortaya çıkması sürecinde bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim ve her daim kendisine ulaşabilme imkânı bulduğum danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mesut

YİĞİT'e, kıymetli katkılarından dolayı jüri üyesi Doç. Dr. Sadrettin BUĞDA ve Doç. Dr. Mehmet Şirin AYIŞ hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Benden her türlü desteğini esirgemeyen ve tafsiyeleriyle çalışmama ışık tutan hocam Dr. Öğr. Üyesi Şaban ARĞUN'a, değerli dostum Abdullah GELMEZ'e, veri toplama aşamasında beni sabırla dinleyen ve tez ile ilgili sorularımı cevaplayan Ahmed ÇELİK ve Diyaeddin ÇELİK başta olmak üzere Hayderî medresesi müderrislerine teşekkür ederim.

Muş 2025

Cafer ARĞUN

KISALTMALAR DİZİNİ

(a.s.) : Aleyhisselam

b. : Bin, ibn

bkz. : Bakınız

bs. : Baskı

(c.c.) : Celle celâluhu

(çev.) : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

hızl. : Hazırlayan

Hz. : Hazret-i

ö. : Ölüm tarihi

(r.a.) : Radiyallâhu ‘anh

(s.a.v.) : Sallallahu aleyhi ve sellem

s. : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

(thk.) : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

ts. : Tarihsiz

(tsh.) : Tashih eden

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve diğerleri

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışma, Nakşibendiyye Tarikatı'nın Hâliidiyye koluna mensup olan ve ömrünü tasavvufî incelikleri halka öğretmekle geçiren büyük âlim ve mutasavvıf Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin ilmî ve tasavvufî mirasını incelemeyi amaçlamaktadır. Hayderî, sadece tasavvufî öğretisiyle değil, aynı zamanda fıkıh, akaid ve tasavvuf gibi önemli alanlarda kaleme aldığı eserlerle de bölgesinin kültürel ve dinî eğitimine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, onun medrese eğitimiyle tasavvufî terbiyeyi birleştirerek topluma sunduğu hizmetler, çalışmamızın merkezini oluşturacaktır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Hâliidiyye geleneğinin önemli bir temsilcisi olarak, müritlerine yalnızca tasavvufî eğitim vermekle kalmamış, aynı zamanda klasik medrese eğitimini de sağlamış ve bu iki alanı birleştirerek, bölgedeki eğitim anlayışına önemli katkılar sağlamıştır. Şer'î ilimler ve tasavvufun bir bütün olarak ele alınmasının gerektiğini savunarak, medresesini kurarken sadece ilmî eğitimi değil, aynı zamanda tasavvufî terbiyeyi de temel bir unsur olarak kabul etmiştir. Bu birleşim, onun eğitim metodunun ne denli bütünsel ve kapsamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bilhassa Diyarbakır ve çevresinde tanınan Hayderî, sadece bir âlim ve mutasavvıf olarak değil, aynı zamanda bölge halkının sosyal ve dinî problemleriyle yakından ilgilenen bir kanaat önderi olarak da büyük bir etkiye sahiptir. Halk arasında gerçekleştirdiği ıslah faaliyetleri, toplumun dinî ve ahlâkî sorunlarına yönelik çözümler sunma çabaları, onun sadece ilmî anlamda değil, sosyal anlamda da önemli bir rol üstlendiğini gösterir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin hayatı ve öğretileri, klasik medrese geleneği ile tasavvufî eğitim anlayışını bir arada yürütme çabasıyla, bu çalışmamıza özgün bir bakış açısı kazandırmaktadır. Onun, tekke ve medreseyi birleştirme yaklaşımı, tasavvufun derinlikleriyle birlikte, şer'î ilimlerin de temel bir yer tuttuğu eğitim anlayışının örneğini sunmaktadır. Bu da Hayderî'nin eğitim metodunun, yalnızca bireysel değil, toplumsal anlamda da müsbet bir etki alanı oluşturduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin ilmî ve tasavvufî mirasını daha derinlemesine anlamayı ve medrese geleneği ile tasavvufî eğitim arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Özellikle bölge halkı üzerindeki etkisi ve ıslah

faaliyetleri, onun eğitimsel ve toplumsal katkılarının ne denli büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Hayderî, âlim, edip, müderris, vaiz, âbid gibi çok yönlü bir şahsiyet olarak yalnızca yaşadığı coğrafyada değil, akademik alanda da hak ettiği ilgiye ulaşmamıştır. Onun bu denli önemli bir figür olarak, ilim camiasında henüz yeterince araştırılmaması bir eksikliktir. Bu nedenle, kendisi hakkında akademik çalışmalar yapılması gerektiği düşüncesiyle bu konuyu seçmiş bulunmaktayız. Çalışmamızın temelini, Hayderî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, Nakşibendiyye Tarikatı'nın Hâlidîyye koluna mensup olması nedeniyle, bu tarikatın genel yapısına da yer yer değinmenin gerekli olduğunun kanaatindeyiz.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışmada, Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin hayatı ve tasavvufî görüşlerini ortaya koymayı hedeflerken, analiz, sentez ve karşılaştırma gibi araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmanın çerçevesini oluştururken, Hayderî'yi ve onun görüşlerini ele alan kaynakların verdiği bilgilere büyük önem verilmiş, ancak öncelikli olarak onun kendi eserleri esas alınmıştır. Ayrıca, Hayderî'nin ailesi ve müritleriyle yapılan mülakatlar aracılığıyla, kendisi hakkında en doğru bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada gerçekleştirilen bilimsel analiz, çıkarım ve tenkitlerde hakkaniyet ölçütlerine özen gösterilmiştir. Tasnifler, kronolojik bir sıralama doğrultusunda yapılmıştır. Mülakata katılan kişilerin kimlik bilgileri korunmuş, beyanları ise doğru bir şekilde aktarılmış ve asılsız isnatlarda bulunulmamıştır.

C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin şahsiyeti ve tasavvuf anlayışı hakkında oldukça az çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların tamamı makale tarzı küçük çaplı çalışmalar olup birer özet mahiyetindedir. Bu çalışmaların başında Halil Akçay'ın "Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler" adında Bingöl Üniversitesinde düzenlene uluslararası bir sempozyumda sunmuş olduğu "*Son Dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*" adlı çalışması gelmektedir. Dokuz sayfalık bu çalışmada Akçay, Hayderî'nin hayatından ve eserlerinden kısaca bahsetmekle yetinmiştir. Akçay'ın bu çalışması bir biyografi mahiyetinde olup oldukça muhtasar bir çalışmadır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî hakkında yapılan bir diğer çalışma da Bingöl

Üniversitesinden Ramazan Korkut'un 2017 yılında düzenlenen "Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi" başlıklı bir sempozyumda yayınladığı "*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Şeyda Muhammed Emin el- Hayderî Örneği)*" adlı çalışmasıdır. Korkut, bu çalışmasında Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin hayatını ve ilmî yönünü kısaca sunduktan sonra daha çok Hayderî medresesinde fıkıh eğitimi üzerinde durmuştur.

Konumuz ile ilgili müstakil bir çalışma olmasa da Dicle Üniversitesinden Ahmet Arslan, "*19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü (2017)*" adlı yüksek lisans tezi çalışmasında Hayderî'nin hayatı, ailesi, eserleri ve medresesi hakkında dört sayfalık bir bölüme yer vermiştir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî hakkında yapılan çalışmalardan biri de Dicle Üniversitesinden Mahsum Kılıç'ın "*Şeyh Muhammed Emin el-Hayderî'nin Divanında Aşk ve Muhabbet*" adlı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Hayderî'nin divanında aşk teması ele alınmış olup onun tasavvufî yönüne pek değinilmemiştir.

Son olarak Hayderî hakkında yapılan çalışmalardan biri de Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinden Mehmet Tarhan'ın 2015 yılında yazmış olduğu "*Şeyh Muhammed Emin el- Hayderî ve Tasavvufî yönü*" adlı lisans bitirme tezidir. Bu çalışma da küçük hacimli bir çalışma olup daha çok Hayderî'nin hayatı ve sohbetlerini ele almıştır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî hakkında yapılan bu küçük çaplı çalışmalar kanaatimizce yeterli ve tertipli değildir. Gayemiz bu çalışmalardan daha kapsamlı ve detaylı bir araştırma ile daha iyi bir çalışmayı literatüre kazandırmaktır. Aynı şekilde bahsi geçen bu çalışmalardan farklı olarak biz de bu çalışmamızda Hayderî'nin tasavvufî görüşlerini daha tafsilatlı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

"*Divana Hayderî*" ve "*Tuhfetu'l-Hayderî*" adlı eserleri çalışma boyunca en çok müracaat ettiğimiz eserlerdendir. Müellifin kaleme almış olduğu "*Divana Hayderî*" adlı eserinde kendisinin tasavvufî görüşlerini açığa çıkartmayı ve bu eserinde yer verdiği tasavvufî unsurları tespit ederek dinî-tasavvufî yönünü ön plana çıkartmayı gaye edindik. Ayrıca çalışmamızda divandan iktibas ettiğimiz beyitler tarafımızca tercüme edilmiştir. Araştırma esnasında pek çok akademik eser ve çalışmayı da büyük bir özveri ile inceleyerek literatürü taradık. Bütün bunların yanı sıra Şeyh Muhammed Emin

Hayderî'nin büyük oğlu ve halifesi olan Molla Ahmed Hayderî başta olmak üzere Hayderî medresesi müderrisleri ile kişisel görüşme (mülakat) yaparak birinci elden kaynak toplamaya çalıştık.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Doğumu ve Ailesi

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, 1927 yılında Mardin'in Nusaybin ilçesine bağlı Kelehê (Kalecik) köyünde dünyaya geldi. Babası Molla Ahmed Hayderî'dir. (ö. 1355/1937) Annesi ise Molla Ali Koçer'in kızı Sıddıka Hanım'dır. Molla Ahmed Hayderî ve Sıddıka Hanım'ın Muhammed Emin, Muhammed Said ve Muhammed Salih adında üç erkek çocuğu, Hamide adında da bir kız çocuğu vardır.¹ Molla Ahmed Hayderî, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olan muhabbetinden ötürü erkek çocuklarının isimlerini Muhammed koymuştur.

Molla Ahmed Hayderî, Erciş, Patnos ve Dedeli bölgelerindeki Hayderî aşiretinin Asi koluna mensup olup, ilme düşkün bir ailede yetişmiştir. İlk eğitimini yerel medreselerde aldıktan sonra Hizan'da Şeyh Şahabeddin'in (ö. ?) yanında eğitime devam etmiştir. Aynı zamanda Said Nursî (ö. 1380/1960) ile birlikte Abdurrahman Tağî'den de (ö. 1304/1886) ders almıştır. Rivayet edilir ki talebelik yıllarında Molla Ahmed Hayderî, edebî yönüyle ön planda olurken Said Nursî ise ilmî yönüyle ön plana çıkmıştır.² Molla Ahmed Hayderî'nin bu edebî mirasını daha sonra oğlu Şeyh Muhammed Emin Hayderî devralmıştır.³

Birinci Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde Ruslara karşı savaşmış ve yaralanmıştır. Molla Ahmed Hayderî, ailesi işgal sonrası Urfa ve Adana'ya göç ederken kendisi de Nusaybin'e yerleşmiş ve Mardin çevresinde çeşitli köylerde imamlık yapmıştır. Hayatın bütün zorluklarına rağmen çocuklarının eğitimine önem vermiş ve onlara ilim tahsil etmeyi vasiyette bulunmuştur. 1937'de savaşta aldığı yaralar nedeniyle

¹ Halil Akçay, "Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)", Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler, Uluslararası Sempozyumu, Bingöl 6-8.9.2012, s. 392.

² Cuma Aslan, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³ Zeynel Abidin Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır 2007, s. 138.

Mardin/Nusaybin'in Bahçebaşı -eski adıyla- "Bavernê" köyünde vefat etmiştir.⁴ Molla Ahmed Hayderî, kısıtlı imkânlarla rağmen birçok eser kaleme almıştır. "*Âqîda İmanê*", "*Munacaat-ı Hayderîyye*", "*Dîwana Hayderî*" ve "*Takvimname*" en bilinen eserleri arasındadır. Divan ve Münâcât adlı eserlerinde savaş sonrası yaşadığı acı ve gurbet duygularını işlemiştir.⁵

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin ilk evliliğinden sekiz çocuğu olmuş, eşi vefat edince ikinci evliliğini yapmış ve ikinci eşinden yedi çocuğu dünyaya gelmiştir. Bu çocukların sekizi erkek, yedisi kızdır. Bu çocukların tamamı temel eğitimlerini babalarından almışlardır. Hayderî, erkek çocuklarının medrese eğitimi ile birlikte devlet okullarında da eğitim görmelerini istemiştir. Bu isteği sadece kendi çocukları için değildir. O, hitap ettiği herkese çocuklarının merese eğitimi yanında devlet okullarından mezun olmalarını tavsiye etmiştir. Çocukları da babalarının bu arzusu üzerine hem medreseden icazet almışlar hem de devlet okullarından mezun olmuşlardır. Neticede ilmî icazetin yanında devletin muhtelif kurumlarında görev almışlardır.⁶

1.1.2. Tahsil Hayatı ve Hocaları

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, on yaşına kadar ilk eğitimini babası Molla Ahmed Hayderî'nin yanında almış, babası vefat edince de 1937 yılında Suriye sınırları içerisindeki Kamışlı ilinin Gırbavî köyünde Şeyh Mehdi'nin yanında bir müddet medrese eğitimi almıştır. Ardından Hazna köyüne gitmiş, orada Şeyh Ahmed Haznevî'nin maiyetindeki Hazna Medresesinde tedrisata devam etmiştir. On yıllık bir tedrisat sürecinden sonra 1947 yılında Şeyh Abdurrezzâk Helelî'den icazet almıştır. İcazetnamesini aldıktan sonra yaklaşık 3 yıl Hazne köyünde müderrislik yapmış ve 1950'de Türkiye'ye geri dönmüştür.⁷ Hayderî'nin Hazne medresesindeki talebelik yıllarında ekseriyetle ders aldığı hocaları şunlardır:

1- Şeyh Ahmed Haznevî

⁴ Diyaeddîn Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), Molla Ahmed Hayderî ve Muhammed Emin Hayderî, *Divana Hayderî*, Seyda Yayınları, Diyarbakır, 2023, s. 31; Halil Akçay, "*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*", s. 392.

⁵ Akçay, "*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*", s. 393.

⁶ Akçay, "*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*", s. 393.

⁷ Diyaeddîn Çelik, "*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

- 2- Molla Abdurrezzâk Helelî
- 3- Şeyh Masum Haznevî
- 4- Şeyh Alaeddin Haznevî
- 5- Şeyh Abdullatif Dalinî
- 6- Seyda Abdulmecid Topızî
- 7- Molla Yusuf Bızgurî
- 8- Molla Abdusselam Delhî⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin tasavvufî yönünün anlaşılması için bu hocalar içerisinde özellikle tasavvufî terbiyeyi aldığı şahsiyetleri ele almakta yarar vardır.

1.1.2.1. Şeyh Ahmed Haznevî

Şah-ı Hazne lakabıyla bilinen Şeyh Ahmed Haznevî, 1887 yılında Hazne köyünde dünyaya gelmiştir. Bu köy, Suriye'nin Kamışlı kentinin bağlı olup Türkiye sınırlarına oldukça yakındır.⁹ Babasının adı Molla Murat, annesinin ise Âmine Hanımdır. Henüz iki yaşındayken annesi vefat edince babası çocuklarının bakımı için Fatma Hanım ile ikinci evliliğini yapmıştır.¹⁰

İlk eğitimini babasının yanında almıştır. Babası Molla Murad ile birlikte Kur'ân-ı Kerîm, *Mevlid-i Nebî*, *Ğayetü'l-ihţisar*, *Feraizü'l-icaz* ve *Muharrer* gibi ders kitaplarını okuduktan sonra¹¹ Türkiye sınırları içerisinde Nusaybin, Midyat, Diyarbakır, Silvan Medreselerinde eğitimine devam etmiştir. Talebelik yıllarında Diyarbakır ve Mardin yöresinde pek çok müderristen ders alan Şeyh Ahmed Haznevî'nin kendisinden ilmî icazet aldığı aslı hocası, Silvan'daki meşhur âlim Molla Hüseyin Küçük (ö. 1375/1955) tür.¹² Yaklaşık dokuz yıllık bir tedrisattan sonra medrese ilimlerinin tahsilini tamamlayan Haznevî, daha sonra Şam'daki meşhur hadis âlimlerinden Şeyh Bedreddin Hasenî'den de

⁸ Akçay, "Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin el-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)", s. 393.

⁹ M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 323.

¹⁰ Kutbeddin Akyüz, "Hâlidiliğın Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî", *Tasavvuf Dergisi* 43, İstanbul, 2019, s. 108.

¹¹ Hidayet Akdeniz, "Şâh-ı Hazne'nin Vefatı", *İlim ve İrfan Dergisi*, Sayı: 7, Mart, 2013. s. 4; M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 311.

¹² Hayatı için bkz. Mehmet Çiçek, "Seyda Molla Hüseyin Küçük'ün Hayatı ve İlmi Kişiliği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı, II, Kasım 2009, s. 124-139; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 312.

(ö. 1354/1935) hadis icazetini almıştır.¹³

İlmî icazetini Molla Hüseyin Küçük'ten alan Haznevî, hocasıyla birlikte Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Hezân köyüne giderek Şeyh Abdurrahman Tâhî'nin (ö.1304/1886) halifesi olan Şeyh Abdulkadir Hezânî'ye (ö. 1323/1905) intisap etmiştir.¹⁴ Abdulkadir Hezânî'nin vefatının ardından da Muhammed Diyâeddîn Norşînî'ye (Hazret)¹⁵ (ö.1342/1923) intisap etmiş, genç yaşta kendisinden tasavvufî icazetnameyi ve mürşidlik beratını almıştır.¹⁶ Ahmed Haznevî, her sene düzenli olarak Hazne köyünden Norşîn'e gitmiş, Şeyh Diyâuddîn'in (Hazret) yanında mürşitlik sülûkunu devam ettirmiştir. Beş yıllık bir süreçten sonra 1912 yılında Hazret'in halifesi olmuş ve Nakşibendiyye-Hâlidîyye tasavvuf geleneğindeki yerini almıştır. Şeyh Ahmed Haznevî, ilk beş yılın ardından Hazret'in ziyaretine gitmeye devam etmiş ve bu sülûk süreci on yıla çıkmıştır.¹⁷

Şeyh Ahmed Haznevî'nin tarikat silsilesi şöyledir: Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, Seyyid Tâhâ en-Nehrî'l-Hakkârî (ö. 1270/1853), Seyyid Sıbgatullah-ı Arvâsî (ö. 1287 /1870), Abdurrahman-ı Tâhî (ö. 1304/1886), Şeyh Fethullah-ı Verkânîsî (ö. 1317/1899), Muhammed Diyâuddîn (Hazret), Şeyh Ahmed Haznevî.¹⁸

Şeyhinden mânevî terbiyeyi ve feyiz alan Şeyh Ahmed Haznevî, Hazne ve çevresinde irşad faaliyetlerine başlamıştır. Şeyh Diyâuddîn Hazret'in 1924 yılında vefat etmesinin ardından Şeyh Ahmed Haznevî de Hazne'de kendisine ait bir dergâh kurmuş ve burada yüzlerce talebe yetiştirmiştir.¹⁹ Hazne'deki hizmetlerinden sonra Fransızların bölgeyi işgal etmeleriyle Suriye'nin Kamışlı kentine bağlı Telmaruf köyüne yerleşmiş ve burada büyük bir külliye inşa ederek ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Şeyh Ahmed Haznevî'nin halifeleri şunlardır:

¹³ Hüsnü Geçer, “Büyük Meşale Şeyh Ahmed Haznevî”, İlim ve İrfân Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 8, Nisan, 2013, s. 28.

¹⁴ Mehmet Saki Çakır, “Şeyh Abdülkadir-i Hezânî ve Hezân Dergâhı'nda Yetişen Sûfî Âlimler”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi* (Ulusal Sempozyum 04-05 Mayıs 2017 Bingöl), Berdan Matbaacılık, İstanbul, 2017, s. 353-358.

¹⁵ Muhammed Diyâeddîn Norşînî aynı zamanda “Hazret” lakabıyla da anılmaktadır.

¹⁶ Korkusuz, *Nehrî'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 323.

¹⁷ Korkusuz, *Nehrî'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 323.

¹⁸ Muhammed Zahir Yıldız, *Seyda Şeyh İbrahim Farukî el Belli*, Reyhanî Yayınları, İstanbul, 2014, s. 52.

¹⁹ Abdulkadir Turan, “Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed el-Haznevî ve Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi* (Ulusal Sempozyum 04-05 Mayıs 2017 Bingöl), Berdan Matbaacılık, İstanbul, 2017, s. 399.

- 1- Muhammed Masum Haznevî²⁰
- 2- Muhammed Maşuk Nûrşînî (ö. 1395/1975)
- 3- Molla İbrahim Girêsvêr (ö. ?)
- 4- Molla Abdullatif Amude (ö. 1396/1976)
- 5- Molla Muhammed Sıddık (ö. 1396/1976)
- 6- Molla Hüseyin Kımıkî (ö. 1395/1975)
- 7- Molla Abdurrezzâk Pirmîrî (ö. 1400/1980)
- 8- Molla Muhammed Müftî (ö. 1420/1999)
- 9- Molla Salih Kermî (ö. ?)
- 10- Seyyid Abdulhakim Bilvânîsî (ö. 1392/1972)²¹
- 11- Molla Muhammed Reşid (ö. 1397/1977)
- 12- Seyyid Musa (ö. ?)
- 13- Molla Cüneyt (ö. ?)²²

Şeyh Ahmed Haznevî, Ardında onlarca halife ve yüzlerce talebe bırakarak 1950 senesinde 63 yaşında iken Telmaruf'ta Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.²³ Bizzat kendisi yazmamış olsa da Ahmed Haznevî'nin günümüze ulaşan iki eseri mevcuttur. Bunlardan birisi, sohbetlerinin derlenmesinden oluşan ve sohbetler anlamına gelen “*Subah*” adlı eseridir. Diğerisi ise insanların kendisine ilmî konularda sormuş olduğu suallere cevap olarak yazdığı mektuplardan oluşan “*Mektûbât*” adlı eseridir.²⁴ Vefatından sonra Telmaruf ve Hazne'deki medreselerin başına sırasıyla Şeyh Ahmed Haznevî'nin oğulları olan Şeyh Masum Haznevî, Şeyh Alaadin Haznevî, Şeyh İzeddin Haznevî (ö. 1413/1992) geçmiştir. Daha sonra İzeddin Haznevî'nin oğlu Muhammed Haznevî (ö. 1426/2005), onun da ardından Muhammed Haznevî'nin oğlu Muhammed Mutâ Haznevî dergâhın

²⁰ Şeyh Ahmed Haznevî'nin en büyük oğlu olup Haznevî tekkesinin ikinci müşdidir.

²¹ Siirt ilinin Baykan ilçesine bağlı Bilvanis köyünde doğduğu için “Bilvânîsî” lakabıyla bilinmektedir. Şeyh Ahmed'in vefatının ardından Adıyaman/Kâhta'ya bağlı Menzil köyünde kendi dergâhını kurmuştur.

²² Akyüz, “Hâlidîliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî”, s. 115-116.

²³ Hidayet Akdeniz, “Şâh-ı Hazne'nin Vefatı”, İlim ve İrfan Dergisi, Sayı: 7, Mart, 2013. s. 4.

²⁴ Mehmet Çağlayan, *Şark Ulemâsı*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 94.

başına geçmiştir.²⁵ Şeyh Ahmed Haznevî, hayatını tamamen ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmış, çok yönlü bir halk önderi, âlim, fakih, vaiz ve sûfi olarak tanınan önemli bir şahsiyettir. Ardında bırakmış olduğu ilmî mirası günden güne büyümekte ve nesilden nesle aktarılmaktadır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, ilk tasavvufî terbiyesini Şeyh Ahmed Haznevî'nin yanında almaya başlamıştır. Bu süreçte sürekli Şeyh Ahmed Haznevî'yi takip etmiş, onun davranışlarını ve sözlerini benimseyerek mânevî dünyasını zenginleştirmiştir. Kendi deyimiyle bir avcının avını gözettiği gibi o da mürşidini gözlemiş ve olabildiğince kendisinden istifade etmeye gayret etmiştir.²⁶

1.1.2.2. Şeyh Masum Haznevî

Şeyh Masum Haznevî, 1915 yılında Suriye sınırları içerisinde bulunan Kamışlı iline bağlı olan Hazne köyünde dünyaya gelmiştir. Ahmed Haznevî'nin en büyük oğlu ve Haznevî dergâhının ikinci şeyhi olan Masum Haznevî, ilmî ve tasavvufî eğitimini babasından almıştır.²⁷ Babası daha hayatta iken gerek Hazne'deki gerek Telmaruf'taki külliyelerde talebelere ders vermiş ve henüz yirmi dört yaşındayken hilâfet almıştır. 1950 yılında babası Şeyh Ahmed Haznevî'nin vefat etmesinin ardından Haznevî'ye dergâhının başına geçmiştir.²⁸ İlmî-tasavvufî faaliyetlerinin yanında tekkenin işlerinde çalışmaktan da asla geri durmamıştır. Tekkenin temizlik işlerini yapmak veya tekkeye ait koyunları gütmek gibi tekke hizmetleriyle ilgilenmesine rağmen derslerinde arkadaşlarının çoğundan daha başarılı olduğu bir gerçektir.²⁹ Masum Haznevî, bütün bu hizmetlerin yanı sıra bölgedeki aşiretler arasındaki kan davalarıyla bizzat ilgilenmiş, tarafların uzlaşmasına vesile olmuştur. Aynı şekilde Kamışlı yöresindeki pek çok gayrimüslimin İslâm ile şereflenmesine vesile olmuştur.³⁰ Şeyh Masum'un babasından devraldığı hilâfeti sadece sekiz yıl sürmüş, 1958 yılında Şeyh Masum'un kırk üç yaşında vefat etmesiyle bu

²⁵ Kutbeddin Akyüz, "Hâlidiliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî", s. 114-115.

²⁶ Diyaeddin Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*, s. 36-37.

²⁷ Ahmet Az, "Ma'sûm el- Haznevî'nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği", Batman Akademi Dergisi 6/2 Aralık, 2022, s. 40; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2010, s. 347.

²⁸ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 347.

²⁹ Ahmet Az, "Ma'sûm el- Haznevî'nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği", s. 41.

³⁰ Abdurrahim Haznevî, *et-Tarikatü'n-Nakşibendiyye*, Mektebetü Seydâ, Diyarbakır, 2015, s. 270; Kutbeddin Akyüz, "Ahmed el-Haznevî ve Haznevîyye Tarikatı", Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2015, s. 82.

hilâfet sona ermiştir.³¹ Masum Haznevî'nin vefatından kardeşi Alaeddin Haznevî, Haznevîyye dergâhının postnişini olarak halifelik görevini devralmıştır.³²

Şeyh Masum Haznevî, sürekli tekke hizmetleriyle iştigal ettiğinden dolayı yazılı bir eser kaleme almamış ancak pek çok talebe yetiştirmiş ve şu altı kişiye hilâfet vermiştir: Abdülcelil Öncü (ö. 1399/1980), Ahmed Molla Ramazan Urfî (ö. 1406/1985), Muhammed Hacokê (ö. ?), Yusuf Şitî (ö. 1399/1980), Muhammed Tanrıkulu (ö.1408/1987) ve Şeyh Alaeddin Haznevî.³³

1.1.2.3. Şeyh Abdurrezzâk Helelî

Şeyh Abdurrezzâk Helelî, 1895 yılında Mardin/Mazıdağ ilçesine bağlı Helel (Duraklı) köyünde dünyaya geldi.³⁴ Babası Molla Mustafa Efendi, annesi ise Hâlîme Hanımdır. Ailesinin Mardin'e Medine'den geldiği ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nesebine dayandığı yönünde rivayetler mevcuttur.³⁵ Helelî, iki evlilik yapmıştır. İlk hanımının ismi Ferha Hanım, ikinci hanımının ismi ise Hılva/Hulva Hanım olup Molla Mustafa, Molla Selahaddin, Molla Masum, Atiye, Rukiye Fatime, Ümmü Gülsün ve Zeynep adındaki çocuklarının tümü Ferha Hanımdandır.³⁶ Şeyh Abdurrezzâk Helelî, ilk tahsilini doğduğu köyde Molla Muhammed Harzî'den (ö. ?) ve ağabeyi Molla İbrahim'den almıştır. Helelî, Mardin ve Diyarbakır çevresinde birçok âlimden tahsil gördükten sonra Silvan'daki büyük âlim ve mutasavvıf Molla Hüseyin Küçük'ün yanında tahsiline devam etmiştir.³⁷ Bu süreçte gerek Diyarbakır ve Mardin çevresinde gerekse Suriye'de pek çok medrese âliminin yanında eğitim alan Helelî, 1928 yılında tahsiline devam edebilmek için Irak/Erbil'e bağlı Şaklâvâ köyünde Molla Abdullah Erbilî'nin yanında ders almaya başlamıştır. Buradan da Erbil'de Molla Küçük Efendi'nin yanında dört yıl kaldıktan sonra Suriye'nin Amude şehrine dönmüş, hocası Molla Ubeydullah'ın yanında tahsilini devam

³¹ Ahmet Az, *Ma'sûm el- Haznevî'nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 43.

³² Kutbeddin Akyüz, *Ahmed el-Haznevî ve Haznevîyye Tarikatı*, s. 80-82.

³³ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 347; Ahmet Az, "*Ma'sûm el- Haznevî'nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği*", s. 43.

³⁴ Doğmuş olduğu köyüne nisbetle "Helelî" olarak bilinir.

³⁵ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, Pak Ajans Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 338.

³⁶ Yahya Dertli, *Ahlâk'ın- Nebevi Şeyh Abdurrezak el- Helelî ve Tasavvuf Dersleri*, Can Ofset Yayınları, Kahramanmaraş, 2006, s. 10; Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendî*, s. 350.

³⁷ Ahmet Arslan, *19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013, s. 62; Sadullah Taşçı, *Hâlidiliğin Haznevî Kolu Abdurrezzâk Halilî ve Halifeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2018, s. 31.

ettirmiştir.³⁸ Helelî, bunca ilmî seyahatin ardında tekrar Molla Hüseyin Küçük'ün yanına dönmüş ve ilmî icazetini ondan aldıktan sonra Suriye'nin Gırbavi köyünde imamlık yapmıştır. Daha sonra Şeyh Ahmed Haznevî ile tanışmış ve kendisine intisap etmiştir. Haznevî'nin yanında yedi yıl boyunca seyrüsülûka devam etmiştir. Tasavvufî terbiyesinin ardından Şeyh Ahmed Haznevî, Helelî'ye hem teberrüken ilmî icazet vermiş hem de halifelik vermiştir.³⁹

Şeyh Abdurrezzâk Helelî, Şeyh Ahmed Haznevî'den hilâfet aldıktan sonra Kızıltepe'ye gelmiş ve burada kendi medresesini kurup onlarca talebe yetiştirmiştir. Bütün ömrünü İslâm'a hizmet etmekle geçiren Helelî, 1980 yılında Kızıltepe'de vefat etmiştir. Vefatından sonra dergâhının başına oğlu ve halifesi Şeyh Selahaddin Helelî geçmiştir.⁴⁰ Helelî, oğlu dâhil şu talebelerine halifelik vermiştir:

- 1- Şeyh İbrahim Bellî (ö. 1428/2007)
- 2- Molla Mustafa Helelî (ö. 1439/2017)
- 3- Şeyh Mazhar Norşinî (ö. 1439/2017)
- 4- Molla Necmeddin Haznevî (ö. 1426/2005)
- 5- Şeyh Bedirhan Kanispî (ö. 1443/2021)⁴¹

Nitekim bu şahsiyetler de Helelî'nin ilmî mirasına sahip çıkıp onun yolundan gitmişler.⁴² hilâfet verdiği şahsiyetler dışında Mardin'in muhtelif köylerinden, Urfa'dan, Bingöl'den ve Suriye'den yetiştirmiş olduğu yetmişten fazla talebeye de ilmî icazet vermiştir.⁴³ Helelî'den sonra onun talebeleri ve halifeleri vasıtasıyla medresesi başta Kahramanmaraş olmak üzere Diyarbakır merkez ve Bingöl'ün Genç ilçesi gibi yerlerde de faaliyet göstermektedir.⁴⁴ Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Hazne medresesinde tefsir,

³⁸ Arslan, *19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*, s. 62; Sadullah Taşçı, *Hâlidiliğin Haznevî Kolu Abdurrezzâk Halilî ve Halifeleri*, s. 32.

³⁹ Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendî*, s. 348; Muhammed Zahir Yıldız, *Seyda Şeyh İbrahim Farukî*, Reyhanî Yayınları, İstanbul, 2014, s. 54.

⁴⁰ Arslan, *19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*, s. 65-66.

⁴¹ Sadullah Taşçı, *Hâlidiliğin Haznevî Kolu Abdurrezzâk Halilî ve Halifeleri*, s. 59-80; Yahya Bilginer, *Şark Ulemâlarından Ârif ve Âlim Bir Şahsiyet: Ahlâkî'n-Nebevî Abdürrezzak Seydaoğulları el-Helelî*, Batman Akademi Dergisi Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran, 2021, s. 219-222.

⁴² Dertli, *Ahlâk'ın- Nebevî Şeyh Abdurrezak el- Helelî ve Tasavvuf Dersleri*, s. 23.

⁴³ Yahya Bilginer, *Şark Ulemâlarından Arif ve Âlim Bir Şahsiyet: Ahlâkî'n-Nebevî Abdürrezzak Seydaoğulları el-Helelî*, s. 219-222.

⁴⁴ Arslan, *19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*, s. 67.

tecvid, kelâm, mantık, sarf, nahiv, fıkıh, hadis, akaid gibi alanlarda eğitimini tamamladıktan sonra 1947 yılında Şeyh Abdurrezzâk Helelî'den ilmî icazetini almıştır.⁴⁵

1.1.2.4. Şeyh Alaeddin Haznevî

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'yi en çok etkileyen hocası, Haznevî dergâhının üçüncü mürşidi olan Şeyh Alaeddin Haznevî'dir. Şeyh Alaeddin Haznevî, 1919 senesinde Suriye'nin Kamışlı kentine bağlı Hazne köyünde doğdu. Babası Hazne medresesinin kurucusu, büyük âlim ve mutasavvıf olan Şeyh Ahmed Haznevî'dir. Şeyh Alaeddin Haznevî, üç erkek ve yedi kız olmak üzere on çocuk babasıdır. Eğitim hayatına Hazne medresesinde başlamıştır. Babasının yanında fıkıh, tefsir, akaid, Kur'ân-ı Kerîm, tecvid, mantık, hadis, edebiyat gibi temel ilimleri tahsil etmiştir. Ayrıca babasının halifelerinden de ilim tahsil etmeye devam eden Alaeddin Haznevî, Arap ve Fars edebiyatına oldukça ilgi duymuş, küçük yaşta kasideler ve şiirler yazmaya başlamıştır.⁴⁶ Şeyh Alaeddin Haznevî'nin bu kaside ve şiirleri gelişi güzel ve amaçsız bir şekilde kaleme alınmamıştır. Aksine dönemin şartlarına göre şekillenmiştir. Örneğin ilmiye sınıfının modernite konusundaki tutumuna karşı oldukça sert şiirler kaleme alan Şeyh Alaeddin Haznevî, "Ser sebep şeyh u mela ne (Asıl sebep şeyh ve mollalardır)" adlı şiirinde ilmiye sınıfını modernitenin halk arasında yayılmasından doğrudan sorumlu tutmuştur. Bu tür şiirleri hâlâ müridler tarafından kaside olarak okunmaktadır.⁴⁷

Haznevî mürşitlerinin üçüncüsü olan Şeyh Alaeddin Haznevî, zâhirî ilimleri hocası Molla Abdürrezzak er-Reşkotî'den (ö. ?), bâtınî ilimleri ise babası Şeyh Ahmed Haznevî'den almıştır. İlmî ve tasavvufî eğitimini çok kısa bir sürede tamamlayan Alaeddin Haznevî, henüz on beş yaşında müderrisliğe başlamış ve bu vazifeyi ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür.⁴⁸ Şeyh Alaeddin Haznevî elli yıllık hayatında yaklaşık otuz beş yıl boyunca çok sayıda talebe yetiştirmiştir.⁴⁹ Şeyh Alaeddin Haznevî, kardeşi İzzeddin Haznevî'ye bıraktığı vasiyette şu kişilere halifelik vermiştir:

1- Molla İzzeddin Aksan Nebilî

⁴⁵ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 333.

⁴⁶ Mustafa Aktan, *Şeyh Alaaddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019, s. 3.

⁴⁷ Abdulkadir Turan, "Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed el-Haznevî ve Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı", s. 405.

⁴⁸ Mustafa Aktan, *Şeyh Alaaddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 5.

⁴⁹ Aktan, *Şeyh Alaaddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 6.

- 2- Şeyh İzzeddin Haznevî
- 3- Molla Abdullah bin el- Molla Muhammed el-Müderris
- 4- Seyyid Molla İbrahim Hüseyinî
- 5- Molla Abdullah Bingölî (ö. 1423/2002)
- 6- Molla Abdullah Sefer
- 7- Molla Abdullah Bezgûrî
- 8- Molla Halil Kenderîbî
- 9- Molla Halil Serhadî
- 10- Molla Hüseyin b. Şeyh Salih Kermî
- 11- Molla Abdürrezzâk Reşkôrî
- 12- Şeyh Muhammed Emin Hayderî
- 13- Seyyid Molla Yahya Hüseyinî⁵⁰

Şeyh Alaeddin Haznevî'nin bu halifeleri arasında özellikle Molla İzzeddin Aksan, Şeyh İzzeddin Haznevî ve Şeyh Muhammed Emin Hayderî Alaeddin Haznevî'nin yolundan gitmişler, onun ilmî ve tasavvufî mirasını irşad etmişleridir.

Şeyh Alaeddin Haznevî, akaid, fıkrî, tasavvuf ve edebiyat gibi muhtelif alanlarda eserler kaleme almıştır. Şeyh Alaeddin Haznevî'nin eserleri şunlardır: “*Hazret ve Şah-ı Hazne Hayatı ve Menkıbeleri*”⁵¹, “*Ehl-i Sünnet Akaidi*”⁵², “*Tuhfetu'l-alâiyye*”⁵³, “*Mektubat-ı Hazret Şeyh Muhammed Ziyauddin Nurşin*” “*Suhâb-ı Şeyh Alaeddin.*”⁵⁴

Şeyh Alaeddin Haznevî'in en büyük isteklerinden birinin Ramazan ayında vefat etmek olduğu ve çok defa bunun için dua ettiği nakledilmektedir. Nitekim duası kabul olmuş ve 1969 yılında Ramazan ayında vefat etmiştir.⁵⁵ Şeyh Alaeddin Haznevî'ye ayrı bir muhabbet duyan Şeyh Muhammed Emin Hayderî, onun vefatından derin bir üzüntü yaşamıştır. Mürşidinin yokluğundan adeta dünyası başına yıkılan Hayderî, bu hüznünü

⁵⁰ Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 6.

⁵¹ Mustafa Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 16.

⁵² Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 19.

⁵³ Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 19-20.

⁵⁴ Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 26.

⁵⁵ Aktan, *Şeyh Alaeddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s. 15.

kasidelere dökmüştür. Hayderî, divanındaki pek çok kasidede mânevî rehberi Şeyh Alaeddin Haznevî'yi tasavvufî imgelerle zikretmiştir.⁵⁶

1.1.3. Tasavvufa İntisabı

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, ilk eğitimini ve terbiyesini babası Ahmed Hayderî'den almıştır. Babası vefat edince bir müddet Şeyh Mehdi'nin yanında eğitim görmüş, ardından Hazne'ye gitmiş ve eğitimine Şeyh Ahmed Haznevî'nin yanında devam etmiştir. Hayderî, her zaman Haznevî ailesine karşı derin bir muhabbet duymuştur. Onun bu sevgisini büyük bir ustalıkla kaleme almış olduğu kasidelerinde bariz bir şekilde görmek mümkündür. İlim tahsili sürecinde lafzî zikir ile başlayarak Nakşibendiyye tarikatının edep ve terbiyesiyle tanışan Hayderî, talebelik yılları boyunca bir avcının avını takip ettiği gibi Şeyh Ahmed Haznevî'yi takip etmiş ve onun mânevî halinden istifade etmeye gayret etmiştir.⁵⁷ Ahmed Haznevî'nin vefat etmesinden sonra Hayderî, tarikatın başına geçen Masum Haznevî'nin yanında tasavvuf terbiyesine devam etmiştir. Hayderî Şeyh Masum döneminde ilmî icazetini almış fakat henüz tasavvufî icazetini almamıştır. Küçük yaştan itibaren tasavvufa merak salan Hayderî, aynı şekilde Şeyh Masum'un da feyiz ve bereketinden istifade etmiş, mânevî gelişiminde büyük bir mesafe kat etmiştir. Öyle ki Şeyh Masum sekiz aylık bir süre zarfında Hayderî'yi kendisine vekil olarak tayin etmiştir.⁵⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin tasavvufî anlamda en çok etkilendiği kişi hiç şüphesiz Şeyh Alaeddin Haznevî'dir. Şeyh Masum'un vefatının ardından tarikatın başına Alaeddin Haznevî'nin geçmesi gerekmiştir. Ancak Şeyh Alaeddin kendisini buna hazır hissetmemiş ve Hazne'yi terk edip Hayderî ile birlikte Medine'ye gitmiştir Bunun üzerine Hazne dergâhındaki müridler mürşidsiz kalmışlar. Alaeddin Haznevî bir gün Hayderî ile birlikte Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kabrini ziyarete gitmiş ve bu ziyaretleri esnada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine Hazne'ye gitmesini, görevinin başına geçmesini, Hayderî'yi ise irşad görevlerine başlaması için yanından ayırmasını buyurmuştur. Şeyh Alaeddin, bu olayı Hayderî'ye anlatmak istemiş ancak Hayderî de Ravza-i

⁵⁶ Korkut, "Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)", s. 505.

⁵⁷ Diyaeddin Çelik, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

⁵⁸ Diyaeddin Çelik, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Mutahhara'dan aynı sesi işittiğini söylemiştir. Bunun üzerine Şeyh Alaeddin, Hazne'ye döner dönmez Hayderî'ye hilâfet vermiştir. Böylece Hayderî de Nakşibendî tarikatındaki şeyhlik makamına gelmiş ve bu makam gereği irşad görevlerine başlamıştır.⁵⁹

1.1.4. Mensup Olduğu Tarikat

Muhammed Bahâeddin Nakşibend Buhârî'ye (ö. 791/1389) nisbet edilen Nakşibendiyye tarikatı, Kâdiriyye tarikatından sonra İslâm dünyasında en yaygın tarikattır. Buhârâ yakınlarında Kasrıârifan denilen yerde dünyaya gelen Bahâeddin Nakşibend, çocukluğundan itibaren zengin bir tasavvufî çevrede yetişmiştir. Tarikat âdâbını Hâcegân geleneğinin büyüklerinden Muhammed Baba Semmâsî (ö. 736/1335-36) ve Seyyid Emir Külâl'dan (ö. 772/1370) almakla birlikte tasavvufî terbiyesini üveysî olarak Abdülhalık Gucdüvânî'den (ö. 575/1179) aldığı bilinmektedir.⁶⁰ Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), Bahâeddin Nakşibend'in mensup olduğu Hâcegân silsilesini Hâce Yûsuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) ile başlatmıştır. Ancak bazı kaynaklar bu silsileyi Yûsuf el-Hemedânî'nin halifesi Abdülhalık Gucdüvânî'ye dayandırmışlardır. Nakşibendiyye tarikatının yayılmasında Bahâeddin Nakşibend'in Ya'kub-i Çerhî (ö. 551/1447), Alâeddin Attâr (ö. 802/1400) ve Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420) gibi halifelerinin önemli rolleri vardır. Nakşibendiyye tarikatı Herat'a Sa'deddîn-i Kâşgarî (ö. 860/1456) tarafından götürülmüş ve böylece ilk defa Orta Asya'nın sınırları dışına çıkmıştır.⁶¹

Nakşibendiyye tarikatı zamanla büyüyerek kendi içinde muhtelif kollara ayrılmıştır. Tarikatın en önemli kollarından biri de İmâm-ı Rabbânî'nin kurucusunun olduğu Müceddidiyye/Ahmediyye koludur.⁶² Müceddidiyye tarikatı İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'un (ö. 1079/1668) vasıtasıyla Anadolu ve Suriye'ye, halifesi Murad Buhârî'nin (ö. 1132/1720) çabalarıyla ise de İstanbul'a taşınmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise tarikat Hicaz, Yemen, Bosna ve Buhara'ya kadar uzanmıştır.⁶³ Nakşibendiyye tarikatını zirvelere taşıyan bir diğer önemli şahsiyet de Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'dir. Nakşilik Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ile birlikte 19. asırda İslâm dünyasındaki

⁵⁹ Aslan, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

⁶⁰ Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 300.

⁶¹ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, TDV, Cilt 32, İstanbul, 2006, s. 335-342.

⁶² Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 304.

⁶³ Algar, "Nakşibendiyye", 32: s. 335-342.

en yaygın tarikat haline gelmiş, 19. yüzyıldan sonra ise Nakşibendiyye tarikatı neredeyse Suriye, Irak, Balkanlar ve Anadolu gibi bölgelerde Hâlidîlik ile özdeşleşmiştir.⁶⁴

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, 1193/1779 yılında Irak'ın Süleymaniye kentine bağlı Karadağ kasabasında dünyaya gelmiştir. Başta Şeyh Abdülkerim Berzencî (ö. 1213/1798-99) olmak üzere Süleymaniye'deki muhtelif âlimlerden dinî ilimleri alan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, tasavvufa ilgisi artınca Kadirî şeyhlerinden Mustafa el-Kürdî'ye (ö. ?) intisap ederek icazet almıştır. 1805 yılında hac ibadetini ifa etmek Mekke'ye gitmiş ve orada tanıştığı bir zata intisap etmek istemiş ancak bu kişi mürşidinin Hindistan'da olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Bağdâdî, Delhi'ye gidip Abdullah Dihlevî'ye intisap etmiş. Böylece Nakşibendiyye tarikatındaki yerini almıştır.⁶⁵

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, Nakşibendiyye tarikatının seyrüsülük mertebelerini yaklaşık beş ay içerisinde tamamladıktan sonra Abdullah Dihlevî'nin halifesi olarak Süleymaniye'ye geri dönmüş ve burada irşad faaliyetlerine başlamıştır. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, Süleymaniye ve Bağdat'ta onlarca medrese ve zâviye açmış, yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Ömrünün geriye kalan yıllarını Şam'da geçirmiştir. İkinci kez hac yapmak için Şam'dan ayrılırken 1242/1827 yılında ardında yüzlerce halife, onlarca eser bırakan Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, veba salgını sonucu Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.⁶⁶

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî henüz hayatta iken tarikatının yayılması için halifelerini İslâm dünyasının muhtelif bölgelerine göndermiştir. Çok geniş coğrafyalarda faaliyet gösteren halifeleri vasıtasıyla Hâlidîyye kısa sürede Suriye, İran, Kuzey Irak, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu bölgeleri, Mısır, Kuzey Kafkasya, Balkanlar ve İstanbul'da yayılmıştır.⁶⁷ Ancak Hâlidîyye tarikatının asıl etki alanı Osmanlı Devlet'ine bağlı olan Suriye, Kuzey Irak, Kuzeybatı İran ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Hâlidîyye tarikatı, Anadolu ve İstanbul'da uzun mazisi olan diğer Nakşibendî kollarının arasında ilk sıraya girmektedir⁶⁸

Nakşibendiyye tarikatında tasavvufî eğitimin yol haritası sayılan on bir temel ilke

⁶⁴ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 261.

⁶⁵ Hamid Algar, "Hâlid el- Bağdâdî", *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997, s. 283-285; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 306.

⁶⁶ Hamid Algar, "Hâlid el- Bağdâdî", 15: s. 283-285.

⁶⁷ Rüya Kılıç "Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 17, 2006, s. 103-104.

⁶⁸ Hamid Algar, "Hâlidîyye", *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997, s. 296-299.

vardır. Sâlikin zikir esnasında veya günlük hayatta uyması gereken bu ilkelere Nakşî literatürde “kelimât-ı kudsiyye” denmektedir. Bunların ilk sekizi Abdülhalık Gucdüvânî’ye nispet edilirken son üçü ise Bahâeddin Nakşibend’e nispet edilmektedir.⁶⁹ Bunlar şöyledir:

Hûş der dem: Sâlikin, her nefes alışverişte gafletten uzak olası ve uyanık olması hâlidir. Nazar ber kadem: Sağa sola bakmamak, önüne bakmak demektir. Bu ilke sâlikin hem maddî hem de mânevî seyrinde bir duruş sergilemesini ve kendisini haramlardan korumasını sağlar. Sefer der vatan: Kötü huy ve davranışlardan sıyrılıp güzel ahlâka doğru yolculuk yapmak anlamına gelir. Aynı zamanda uygun bir müşid bulmak için yapılan maddî sefer anlamına da gelir. Halvet der encümen: Halk içinde Hak ile birlikte olmak demektir. Yâdkerd: Hem dil ile hem de kalp ile Allah’ı zikretme hâlidir. Bâzgeşt: Zikir esnasında gayr-i ihtiyârî kalbe gelen her türlü düşünceyi kovmak anlamına gelir. Bu ilke sâlik zikir esnasında “ilâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî” diyerek kalbin tatmin olmasını sağlar. Nigâhdâşt: Kalbi her türlü havâtırdan ve dünyevî düşüncelerden korumaktır. Yâddâşt: Her zaman ve her yerde Allah’tan haberdar olmak ve O’nu hatırlamak demektir. Vukûf-ı zamânî: İçinde bulunan halin bilincinde olmak ve zikirleri zamanında yapmak demektir. Vukûf-ı adedî: Zikri sayıya riayet ederek icra etmek mânâsına gelmektedir. Vukûf-ı kalbî: Sâlikin kalbine teveccüh etmesi ve zikrin anlamının bilincinde olması demektir.⁷⁰

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre Nakşibendiyye tarikatının temel kaideleri olan bu ilkeler, tasavvufî eğitimde ve müridin günlük hayatında riayet edilmesi gereken birer kandildir. Ayrıca bu ilkeler yekdiğerinden ayırt edilemeyen bir bütündür, yani birini ötekinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Aynı şekilde bu ilkeler Hayderî tarafında da devam ettirilmiştir.⁷¹

Nakşibendiyye tarikatında tasavvufî terbiyenin en önemli unsurlarından bir sohbettir. Şâh-ı Nakşibend’in “*Tarikimiz sohbet tarikidir.*” şeklindeki ifadesi ile Muhammed Pârsâ’nın “*Namazın kazası olur ancak sohbetin kazası olmaz.*” sözü,

⁶⁹ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, *DİA*, Cilt 32, TDV, İstanbul, 2006, s. 342-343.

⁷⁰ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 32: s. 342-343; Abdurrahim Alkış, *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, Nurullah Agitoğlu vd. (ed.), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2023, s. 126-127.

⁷¹ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Hayatı” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Nakşibendiyye tarikatında sohbet ne derecede önem verildiğini açık bir şekilde göstermektedir.⁷² Nakşiliğin kendisine özgü bir diğer önemli unsuru ise zikirdir. Nakşibendiyye tarikatında ism-i zât zikri (Allah) ve nefy ü isbât zikri (kelime-i tevhid) olmak üzere iki temel zikir türü vardır. İsm-i zât zikrinde sâlik, mürşidin telkinlerine göre “Allah” ismini günde bin veya daha fazla tekrarlar. Bundan sonra ise nefy ü isbât zikrine geçilir. Bu zikir, “La”, “ilâhe” “illallah” şeklinde üç aşamada icra edilir ve zikir esnasında nefes tutulur. Tarikatta asıl olan zikrin hafî olarak icra edilmesidir.⁷³ Yukarıda bahsi geçen zikir merhalesinden sonra Allah’ı (c.c.) kalp ile düşünme, belli âyet ve kavramların derinlemesine tefekküründen ibaret olan murâkabe aşamasına geçilir. Nakşibendiyye tarikatında dört tür murâkabe vardır. Birinci murâkabe çeşidi, İhlâs sûresi bağlamında bütün noksanlıklardan uzak olan Allah isminin mânası tefekkür edilerek yapılan ahadiyyet murâkabesidir. İkincisi ise “*Nerede olursanız O (Allah) sizinle beraberdir.*”⁷⁴ âyetinin mânası üzerinde tefekkür edilerek yapılan maiyyet murâkabesidir. Akrabiyyet murâkabesi ise “*Biz ona şah damarından daha yakınız*”⁷⁵ âyetinin hakikatini tefekkür etmektir. Akrabiyyet murâkabesi velayet-i kübra makamının murâkabesidir. Dördüncü murakabe türü ise muhabbet murakabesidir. “Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler.”⁷⁶ Âyeti bu murakabeye örnek işaret etmektedir.⁷⁷

Nakşibendilikte topluca icra edilen tarikat ayinine “Hatm-i hâcegân” denmektedir. Haftada bir veya iki defa icra edilen hatmeye tarikat mensubu olmayan yabancılar katılamaz.⁷⁸ Nakşibendiyye tarikatının seyrüsülûkünde en önemli konulardan biri de râbitadır. Nakşibendiyye geleneğinde şeyh unsuru büyük bir öneme sahiptir. Râbitanın amacı gıyabında şeyh ile beraber olarak onun ruhaniyetinden feyiz almak ve kalbi dünyevî düşüncelerden korumaktır. İşte bu mânevî beraberliğe râbita denmektedir.⁷⁹

Nakşibendiyye-Hâlidîyye tarikatının Suriye ve çevresindeki en meşhur şubelerinden biri sayılan Hazneviyye şubesi, Suriye’nin Kuzey doğusundaki Kamışlı ilinin Hazne köyünde ikamet eden Şeyh Ahmed Haznevî’ye nispet edilir. Hazneviyye

⁷² Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 32: s. 342-343.

⁷³ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 32: s. 342-343.

⁷⁴ Hadîd Sûresi, 57/4.

⁷⁵ Kâf Sûresi, 50/16.

⁷⁶ Mâide Sûresi, 5/54.

⁷⁷ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 32: s. 342-343.

⁷⁸ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 261.

⁷⁹ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, 32: s. 342-343.

şubesi, adından da anlaşılacağı üzere Haznevî ailesinden gelen şeyhlerin silsilesinden oluşmaktadır. Bu silsilenin başında tarikatın kurucusu Şeyh Ahmed Haznevî gelmektedir. Ahmed Haznevî, Molla Hüseyin Küçük'ün yanında ilmi tahsil etmiş ve bu sürecin sonunda tasavvufa ilgisi artmıştır. Ancak Haznevî, yöresinde Sünnet'e ve şeriata bağlı bir müşid bulunmadığından dolayı herhangi bir müşide intisap etmemiştir.⁸⁰ Daha sonra Şeyh Abdulkadir Hezanî'ye intisap etmiş ve onun talimatları ile seyrüsülûke başlamış ancak bu süreç tamamlanmadan Şeyh Abdulkadir 1905 senesinde vefat etmiştir. Haznevî, müşidinin vefatının ardından Hazret'in en büyük halifelerinden Molla Muhammed Emin'in tavsiyesi üzerine Norşin'e gidip Muhammed Diyâuddîn'e (Hazret) intisap etmiştir. Hazret, Ahmed Haznevî'ye Nakşibendiyye hırkasını giydirmiş ve irşad hizmetlerine başlamak üzere kendisine tasavvufi icazeti vermiştir.⁸¹

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin vefatından sonra Hâlidiyye tarikatı birçok kola ayrılmış ve bu kollar tarikat adaplarında birtakım değişikliklere gitmişlerdir. Ancak Hazneviyye şubesi, Bağdâdî'nin koymuş olduğu usûlleri hiçbir şekilde değiştirmeden olduğu gibi uygulamıştır. Bundan dolayı olsa gerek Nakşibendî adının yanına Haznevî ismi de eklenmiştir. Şeyh Ahmed Haznevî'nin 1950 yılında vefat etmesinin ardından yerine sırasıyla çocukları Şeyh Masum Haznevî, Şeyh Alaeddin Haznevî, Şeyh İzzeddin Haznevî, Şeyh Muhammed Haznevî ve Şeyh Muhammed Muta Haznevî geçmişlerdir.⁸²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin de mensubu olduğu Hazneviyye şubesi, 1949 yılına kadar Suriye'nin Kamışlı kentine bağlı Hazne köyünde varlığını sürdürmüştü, bu tarihten sonra ise Kamışlı kentinin Tel-maruf beldesinde yayılmıştır. Haznevî ailesi burada inşa ettikleri tekke ve medresede faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 2005 yılında Şeyh Muhammed Haznevî'nin vefat etmesinin ardından tarikatın merkezi Şeyh Muhammed Muta Haznevî tarafından Tel-irfan'a taşınmış ve ilim-irşad hizmetleri bu yeni merkezde devam etmiştir. 2011 yılında Suriye'de savaşın patlak vermesi ile tarikatın buradaki etkisi azalmaya başlamıştır. Bunun üzerine tarikatın başında bulunan Muhammed Muta Haznevî, Türkiye'ye taşınmış, Adana'da bir tekke inşa etmiş ve burada hizmetlerine devam etmiştir. Hazneviyye şubesi pek çok İslâm ülkesinde mensupları bulunmakla

⁸⁰ Hüsnü Geçer, "Büyük Meşale şeyh Ahmed el-Haznevî", İlim ve İrfân Dergisi, Yıl 1, Sayı:8, Nisan, 2013, s. 28.

⁸¹ Kutbeddin Akyüz, *Ahmed el-Haznevî ve Hazneviyye Tarikatı*, s. 79.

⁸² Akyüz, *Ahmed el-Haznevî ve Hazneviyye Tarikatı*, s. 79-80.

birlikte tarikat daha çok Türkiye ve Suriye’de yaygınlık kazanmıştır.⁸³

1.1.5. Tarikat Silsilesi

Nakşibendiyye/Hâlidiyye tarikatının Hazneviyye şubesine mensup olan Hayderî'nin silsilesi şöyledir:

- 1- Hz. Muhammed (s.a.v.) (ö. 11/632)
- 2- Ebû Bekir Sıddık (r.a.) (ö. 13/634)
- 3- Selman-ı Farisi (r.a.) (ö. 35/657)
- 4- Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (r.a.) (ö. 106/725)
- 5- Ebû Abdullah Ca'fer es- Sâdık (r.a.), (ö. 148/765)
- 6- Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848)
- 7- Ebü'l Hasan el-Harkânî (ö. 425/1034)
- 8- Ebû Ali Fârmedî (ö. 477/1084)
- 9- Yûsuf Hemedânî
- 10- Abdulhâlik Gücduvânî
- 11- Hoca Ârif Rivgerî (ö. 634/1236-37)
- 12- Mahmud Encîrfağnevî (ö. 670/1271)
- 13- Ali Râmitenî Azizan (ö. 705/1305, 715/1315)
- 14- Muhammed Baba Semmâsî
- 15- Seyyid Emir Külâl
- 16- Muhammed Bahâeddin Buharî Nakşibend
- 17- Muhammed Alâeddin Attâr
- 18- Yakub-i Çerhî
- 19- Nâsıruddîn Ubeydullah Ahrâr, (ö. 895/1490)
- 20- Muhammed Parsa

⁸³ Akyüz, *Ahmed el-Haznevî ve Hazneviyye Tarikati*, s. 90-91.

- 21- Derviş Muhammed Semerkandî (ö. 970/1562)
- 22- Muhammed Hâcegî Emkengî (ö. 1008/1599)
- 23- Muhammed Bâki Billâh (ö. 1014/1605)
- 24- İmâm-ı Rabbânî
- 25- Muhammed Masum Farukî (ö. 1098/1687)
- 26- Seyfeddîn Fârukî (ö.1100/ 1689)
- 27- Nur Muhammed Bedvânî (ö. 1135/1723)
- 28- Mîrzâ Cân-ı Cânân Mazhar (ö. 1195/1781)
- 29- Abdullah Dihlevî (ö. 1240/1824-25)
- 30- Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî
- 31- Seyyid Abdullah Hakkârî (ö. 1238/1813)
- 32- Seyyid Tâhâ Hakkârî
- 33- Seyyid Sıbgatullah-ı Arvâsî
- 34- Abdurrahman-ı Tâhî
- 35- Fethullah-ı Verkânisi
- 36- Muhammed Diyâuddîn Norşînî Hazret
- 37- Ahmed Haznevî
- 38- Muhammed Masum Haznevî
- 39- Alaeddin Haznevî⁸⁴

1.1.6. İlmî ve İrşad Faaliyetleri

Şeyh Muhammed Emin Hayederî Türkiye’de dinî eğitimin kısıtlandığı 1950 yılından önceki zaman diliminde Suriye’de bulunan Hazne köyüne gidip orada eğitim almıştır. Hazne yıllarından sonra 1950 yılında Türkiye’ye dönmüş ve doğduğu Kelehe (Kalecik) köyünde bir müddet imamlık yapmıştır. Daha sonra Baverne (Bahçebaşı)

⁸⁴ Ahmed Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayederî’nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

köyüne yerleşmiş, kısıtlı imkânlarla rağmen burada talebe yetiştirmeye başlamıştır.⁸⁵

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Baverne'den sonra 1955 yılında Midyat'a bağlı Tınate (Kutlubey) köyüne yerleşmiş ve burada yedi yıl boyunca imamlık ve müderrislik yaptıktan sonra 1961'de Midyat'ın Kastelune (Ovabaşı) köyüne taşınmıştır. Buradaki hizmetlerinden sonra sırasıyla 1967'de Diyarbakır/ Silvan'a bağlı Eşme (eski adıyla Salıka) köyünde⁸⁶, 1979-1982 yılları arasında Kızıltepe Altıntoprak (Gırbeşke) köyünde ve son olarak da Silvan Bereketli köyünde medreseler açmış ve talebeler yetiştirmiştir.⁸⁷ 1982 yılında ise Bereketli köyüne yerleşmiş, asıl medresesini bu köyde kurmuş ve burayı adeta bir ilim yuvasına dönüştürmüştür. Bu köy Hayderî'nin ilim ve irşad hayatında apayrı bir öneme sahiptir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, medresesini kurarken sadece zâhirî ilimlerin tahsilini yeterli görmemiş, bunu tasavvufî terbiye ile desteklemeyi hedeflemiştir. İlimin hikmetle birlikte tedris edilmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.⁸⁸ Böylece Hayderî medresesinde ilmî ve tasavvufî dersler bir arada yürütülmüştür. Medrese ve tekkenin adeta mezcedilmiş hali olan bu eğitim merkezindeki müderrisler, sadece ilmî anlamda değil, mânevî anlamda da birer mürşid olarak görev yapmaktadırlar. Hayderî medresesi Hazne medresesinin bir koludur, Hazne medresesi ise Nakşibendî-Hâlidî geleneğe bağlı bir medresedir. Dolayısıyla Hayderî medresesindeki her talebe aynı zamanda Nakşibendiyye tarikatının birer müridi sayılmaktadır.⁸⁹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, sadece Bereketli köyünde kurduğu medresedeki ilmî-tasavvufî faaliyetleriyle yetinmemiş, Diyarbakır, Batman, Muş, Mardin, Adana, Mersin gibi illere de giderek irşâd faaliyetlerini yaygınlaştırmaya çalışmıştır.⁹⁰ Her fırsatta, her ortamda ve her mecliste insanlara Hakkı ve hakikati anlatmaktan geri durmamıştır. Hayderî, ilmî ve tasavvufî hizmetlerinin yanı sıra gittiği köylerde ağaç dikme, yol yapma, çeşmeler inşa etme, çevreyi temiz tutma, cami yaptırma gibi pek çok

⁸⁵ Halil Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*”, s. 394.

⁸⁶ Şeyh Muhammed Emin Hayderî, bu köyde sevilip sayıldığı için halk arasında “Seydayê Salıka” lakabıyla tanınmaktadır.

⁸⁷ Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*”, s. 394.

⁸⁸ Diyaeddin Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 38.

⁸⁹ Korkut, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin Hayderî Medresesi Örneği)*”, s. 509.

⁹⁰ Diyaeddin Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 36.

olumlu davranışa öncülük etmiş ve halkı bu tür işlere teşvik etmiştir.⁹¹ Aynı şekilde Hayderî, bölge halkının fikhî/hukukî problemlerini çözmek için insanların kendisine başvurduğu ve hükmüne razı olduğu bir halk önderi haline gelmiştir.⁹² İnsanlar üzerinde anlayamadıkları bir problemi mahkemeye taşımadan evvel meseleyi ona intikal etmiş ve böylece bu meselelerin hemen hemen hepsi büyümeden çözüme kavuşturulmuştur.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin bölgede imkânı el verdiği her köyde medrese açmasının temel nedeni, onun insanlarda müşahade ettiği iki problem olduğu söylenebilir. Birincisi, insanların Kur'ân-ı Kerîm'den habersiz bir yaşam sürmeleridir. O, bu problemin ilmî tedrisat ile çözüleceğine kanaat getirmiş ve ikamet ettiği her köyde medreseler açmış, yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bu faaliyetlerini sadece talebelere yönelik değil, zaman zaman halka açık mekânlarda da icra etmeye gayret etmiştir. İkincisi ise Kur'ân-ı Kerîm'den ve İslâmî ilimlerden uzaklaştığı için İslâm ahlâkından da uzaklaşmaya başlayan bir neslin yetişmesidir.⁹³ Bölge halkının ilimden ve mârifetten bu denli uzaklaştığını tespit eden Hayderî, bu problemin üstesinden gelmek için de tasavvufî eğitimi tekkeye hasretmemiş, bunu halka da arz etmiştir. Mardin ve çevresindeki ilçeleri, köyleri, camileri dolaşarak aşk ve şevkle İslâm ahlâkının yüceliklerini anlatmaya ve yaşatmaya çalışmıştır. Helal ve haramlara dikkat etmek, komşuluk haklarına riayet etmek, maddî mânevî temizliğe özen göstermek, ibadetlerde devamlılık sağlamak, sürekli tevbe etmek gibi konularda insanlara sohbetler vermiştir. Sadece sohbetlerle de yetinmeyip halkın kişisel problemleriyle de ilgilenip elinden geldiği kadar dertlerine derman olmaya çalışmıştır.⁹⁴

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, medresesinde klasik medrese geleneğine ek olarak ilmî ve tasavvufî eğitimin yanında hafızlık eğitimine de önem vermiştir. Talebelerin bir kısmı hafızlığını tamamladıktan sonra medreseye başlarken bir kısmı da hafızlığını medrese eğitimiyle birlikte yapmaktadır.⁹⁵ Öte yandan medresedeki talebeler Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin yoğun talebi üzerine devlet okullarında da eğitim alırlar. Talebeler bu eğitimlerini genellikle açık öğretim programlarıyla yürütmektedirler.

⁹¹ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 39.

⁹² Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 39.

⁹³ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 35.

⁹⁴ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hzl.), *Divana Hayderî*, s. 35-36.

⁹⁵ Korkut, "Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin Hayderî Medresesi Örneği)", s. 509.

Bu programları şöyle sıralamak mümkündür: İmam Hatip Lisesi, açık öğretim, düz lise, ilahiyat ön lisans ve ilitam. Talebelerin bu programlarda eğitim görebilmesi için medresede belli bir seviyede eğitim görmüş olmaları gerekmektedir. Örneğin talebelerin açık öğretim düz liseye başlamaları için medresede en az “*Şerhu’l-muğni*”⁹⁶ veya “*Tedricu’l-eddâni*”⁹⁷ kitaplarını okuyabilecek seviyeye gelmeleri gerekir. Açık öğretim İmam Hatip Lisesine başlamaları için ise Suyûfî ya da Molla Câmî seviyesinde olmaları icap eder.⁹⁸ Hayderî medresesinde başlangıç olarak Kur’ân-ı Kerîm, temel dinî bilgiler, mevlid, sarf, nahiv, belagat, mantık gibi dersler verilmektedir. Medresede bu alet ilimlerinden sonra fıkıh, tefsir, hadis, akaid gibi temel derler okutulmaktadır. Medresede eğitimin ilk kademesinde Seyda Muhammed Emin Hayderî’nin “*Tuhfetu’l-Hayderî*” adlı eseri okutulmaktadır. Hayderî’nin bu kitabı dört kitapçıktan oluşmaktadır. Eserin iki kısmında biri Kürtçe diğeri Arapça olarak yazılmış “*Mevlidu’n-Nebi*” bölümleri yer almaktadır. Eserin diğeri iki bölümden biri temel fıkıh bilgilerini ihtiva eden “*Werdu’l-etfal*” adlı kitabı olup medresede okutulmaktadır. Diğeri ise temel itikadî bilgileri ihtiva eden “*Eqida İmene*” adlı eseridir ve bu eser de medresede ders olarak okutulmaktadır.⁹⁹ Medresede tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi ders halkalarının yanı sıra Farsça dersleri de verilmektedir. Medresede dersler duruma göre talebenin seviyesine göre birebir eğitim, toplu eğitim veya bireysel eğitim şeklinde verilmektedir.¹⁰⁰ Böylece medrese eğitimi, kalıplaşmış ve belli bir şekle sıkıştırılmış yöntemlerden uzak bir şekilde verilmektedir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Bereketli köyünde medresesini düzene koyduktan sonra kurmuş olduğu bu ilim ağını genişletmek istemiştir. Bunun üzerine 2000 yılında Silvan karayolu üzerinde Diyarbakır’a 15 km. mesafede yeni bir külliyeinin temellerinin atılmıştır.¹⁰¹ Külliyeini tamamlamadan 2003 yılında vefat edince oğlu Molla Ahmed Hayderî, babasının tamamlayamadığı bu külliyeini tamamlamış ve babasının ilmi mirasını

⁹⁶ Bu eser, Muhammed b. Abdurrahim el-Meylanî tarafından şerh edilmiş olan Arapça gramerine dair önemli bir nahiv kitabıdır hemen hemen bütün medreselerde okutulan meşhur bir eserdir.

⁹⁷ Abdulhak Bin Abdul Hannan el-Cavi’nin nahiv alanında yazılmış bir eseri olup yine medreselerde okutulmaktadır.

⁹⁸ Korkut, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin Hayderî Medresesi Örneği)*”, s. 510.

⁹⁹ Muhammed Can Kocağa, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Muş, 22 Temmuz 2024.

¹⁰⁰ Korkut, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)*”, s. 511.

¹⁰¹ Korkut, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)*”, s. 509- 510.

daha da güçlendirerek günümüze kadar taşımıştır.

1.1.7. Talebeleri

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, elli altı yıllık müderrislik hayatında gittiği her yerde kendi gücü ölçüsünde medreseler kurmuş ve çok sayıda talebe okutmuştur. Onun bazı talebeleri şunlardır:

- 1- Molla Diyaeddîn Sifî
- 2- Şeyh İzeddîn Nebilî
- 3- Molla İsmet Sifî
- 4- Molla Ramazan Be'dê
- 5- Molla Muhammed Ali Cibilgravî
- 6- Molla Muhammed Siraç Şeyh Ebdulcelîl
- 7- Molla Seyyîd Şerîf Nesêbînî
- 8- Molla Muhammed Bingolî
- 9- Molla Seyfeddîn Nesêbînî
- 10- Molla Şevki Helehî
- 11- Molla Hasan Ilozî
- 12- Molla Siraç Kanîspî¹⁰²

Yukarıda bahsi geçen talebelerin tamamı birer âlim ve müderris olmuşlar, hocalarından almış oldukları ilmî mirası üstün gayretleriyle yaymaya çalışmışlardır. Hayderî, hem talebelerini hem de evlatlarını titizlikle okutmaya gayret etmiş, onları medrese eğitiminin yanında devlet okullarında da okumaya teşvik etmiştir. Nitekim çocukları da ilmî icazetlerinin yanında okuldaki eğitimlerine devam etmişler ve neticede devletin çeşitli kurumlarında görev almışlardır.¹⁰³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, tasavvufî ve ilmî kişiliğiyle kendisini tanıyan insanlarda derin izeler bırakmıştır. O, yanında medrese eğitimi alan talebelerine aynı

¹⁰² Diyaeddîn Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*, s. 40.

¹⁰³ Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî*” (*Hayatı ve Eserleri*), s. 392.

zamanda tasavvufî terbiyeyi de vermeyi ihmal etmemiştir. Onun yolunu takip eden talebeleri neticede birer âlim, müderris, kanaat önderi olarak maddî mânevî hizmetlerini esirgememişlerdir. Nakşî/Hâlidî geleneğinde yetişen Hayderî, bu geleneği yaşatmak ve yaymak için çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında şu kişilere hilâfet/icazet vermiştir:

- 1- Molla Ahmed Çelik
- 2- Molla Mübarek Çelik
- 3- Molla Muhammed Ay
- 4- Molla Muhammed Göl
- 5- Molla Muhammed Deniz
- 6- Molla Sıraç Tarhan
- 7- Molla Ahmed Aksoy
- 8- Molla Şevket (ö. 1445/2023)
- 9- Molla Sıddık Mintaş

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, müridlerine klasik medrese müfredatını okuttuktan sonra tasavvufî eğitime başlamıştır. Bu çerçevede talebelerine kalbî hastalıklar ve bu hastalıkların izalesi için gerekli yollar ve yöntemler hakkında özel eğitim vermiştir. İlmî icazetini alan ve sülûkunu tamamlayan yukarıda zikredilen dokuz talebesinin mânevî hallerine vakıf olmuş, onları hizmete layık görmüş ve onlara halifelik vermiştir.¹⁰⁴

Bu halifeler arasında Ahmed Çelik ve Mübarek Çelik, Hayderî'nin çocuklarıdır. Büyük oğlu olan Mübarek Çelik, herhangi bir karışıklığın veya ihtilafın yaşanmaması için babasının vefatından sonra kardeşi Molla Ahmed'e biat etmiştir. Şeyh Ahmed Hayderî, hala dergâhın başında olup babasının bırakmış olduğu ilmî ve tasavvufî mirasa sahip çıkmakta ve maddî mânevî hizmetlerine devam etmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Cuma Aslan, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

¹⁰⁵ Cuma Aslan, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

1.1.8. Vefatı

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, ömrünün son yıllarında talebelere hem bir ilim merkezi hem de bir yuva olacak daha büyük bir medrese inşa etmeyi arzuluyordu. Bunun için 2000 yılında Diyarbakır'a 15 km. uzaklıkta Silvan yolu üzerinde Güzeltepe Camii¹⁰⁶ ve medresesinin temellerini atmaya başlamıştır. Cami ve medresenin inşası devam ederken Hayderî 22 Mayıs 2003 yılının baharında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹⁰⁷ Hayderî, yetmiş altı yıllık ömrünün tamamını İslâm'a adanmış olmanın huzuru ile Rabbine kavuşmuştur. Ailesine, çocuklarına ve talebelerine ilim ve irfân mirası bırakan Hayderî, geriye on binlerce seveni, birbirinden kıymetli beş eser, yüzlerce talebe ve hayırlı evlatlar bırakmıştır. Hayderî'nin kabri, yukarıda bahsi geçen medresenin avlusunda yer almaktadır

Şeyh Muhammed Emin Hayderî vefat etikten sonra oğlu ve aynı zamanda halifesi Molla Ahmed Hayderî, babasının ilmî mirasını devam ettirmiştir. İslâmî ilimlerin tedrisatıyla birlikte babasından tarikat derslerini alan ve seyrüsülûk sürecini tamamlayan Molla Ahmed Hayderî'ye yine babası vasıtası ile kendisine hilâfet verilmiştir. Şeyh Muhammed Emin Hayderî, henüz hayatta iken Ahmed Hayderî'yi de yanına alarak Şeyh Ahmed Haznevî'nin oğlu olan Şeyh Abdulğani Haznevî'nin huzuruna çıkmış ve ondan hilâfet talep etmiştir. Bu talebi kabul eden Şeyh Abdulğani Haznevî, Şeyh Muhammed Emin Hayderî ile birlikte Molla Ahmed Hayderî'ye hilâfet vermiştir.¹⁰⁸ Hayderî'nin vefatından sonra yarım kalan Güzeltepe Camii ve medresenin inşaatı oğlu Molla Ahmed Hayderî tarafından tamamlanmıştır. Bu çabaların neticesinde bahsi geçen mevkide lojman, cami ve yedi katlı bir medrese inşa edilmiş, burada zâhirî ilimler, tasavvuf ve hafızlık gibi alanlarda tedrisat başlamıştır. Burası adeta bir külliye özelliği taşımaktadır.¹⁰⁹ Babasından devraldığı bu ilmî ve tasavvufî mirası günden güne genişleten Molla Ahmed Hayderî, hala Hayderî medresesinin baş müderrisliğini yapmakta, maddî mânevî destekleriyle medresenin faaliyetlerini yürütmektedir. Babasının ilmî ve tasavvufî mirasını yaşatmak ve genişletmek için Diyarbakır merkez

¹⁰⁶ Güzeltepe Camii'nin ismi bizzat Şeyh Muhammed Emin Hayderî tarafından konulmuştur.

¹⁰⁷ Diyaeddin Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*, s. 40; Akçay, "Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin Hayderî (Hayatı ve Eserleri)", s. 396.

¹⁰⁸ Korkut, "Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)", s. 509.

¹⁰⁹ Korkut, "Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)", s. 509.

olmak üzere Adana, Mardin, Batman Urfa, Muş ve İstanbul gibi vilayetlerde Hayderî medresesine bağlı yaklaşık on beş şube açmıştır. Molla Ahmed, günümüzde hala Hayderî medresede ilim ve irşad faaliyetlerini yürütmektedir.¹¹⁰

1.2. İLMÎ, EDEBÎ VE TASAVVUFÎ KİŞİLİĞİ

1.2.1. İlmî Kişiliği

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, ilk eğitimini doğduğu köyde babasından almıştır. Babasından Kur'ân-ı Kerîm dersleri alarak yedi yaşında Kur'ân'ı Kerîm'i hatmetmiştir. Ancak o dönemde Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu'nun uygulanması nedeniyle medreseler kapatılmış ve İslâmî ilimleri öğrenmek zorlaşmıştır. Babasının 1937 yılında vefatının ardından henüz on yaşındayken, Şeyh Muhammed Emin, ilim tahsiline devam edebilmek için Nusaybin'den Suriye'nin Kamışlı kentine bağlı Girbavî köyüne giderek Şeyh Mehdi'den (ö. ?) ilim tahsil etmeye başlamıştır.¹¹¹

Babasından sonra en büyük desteğini annesi Sıddıka Hanım'dan almıştır. Annesi, tedrisat için Hayderî'yi Suriye'ye gönderdiğinde “*Bak evladım sakın Allah'a vasıl olmadan bu eve dönmeyesin.*” diyerek mutlaka eğitimini tamamlaması gerektiğini ifade etmiştir. Suriye'ye gittikten kısa bir süre sonra ailesini özleyen Hayderî, bin bir zahmete katlanarak köyüne dönmüştür. Ancak annesi kendisine kapıyı açmamış ve ona eğitimini tamamlamadan gelmemesi gerektiğini bir daha hatırlatmıştır. Bunun üzerine ailesini görmeden medrese eğitimini tamamlamak üzere Suriye'ye geri dönmüştür.¹¹²

Bir müddet Girbavî'de ders aldıktan sonra Şeyh Ahmed Haznevî'nin medresesinin bulunduğu Hazne köyüne gitmiştir. Hazne medresesinde on yıl kalmıştır. Bu medresede tefsir, tecvit, kelâm, hadis, sarf, nahiv, fıkıh ve mantık gibi şer'î ve nazarî ilimlerin yanında tasavvufî eğitim de almıştır. Hazne medresesinde başta Şeyh Ahmed Haznevî olmak üzere Şeyh Aleaddin Haznevî, Şeyh Abdullatif Dalanî, Şeyh İbrahim, Seyda Abdurrezzâk Helelî, Seyda Abdulmecid Topizî, Molla Yusuf Bizguzgurî, Molla Abdusselam Delhî gibi birçok âlimden de ilmî ve tasavvufî ders almıştır. Hazne medresesinde gördüğü on yıllık bir tedrisattan sonra 1947'de Şeyh Abdurrezzâk

¹¹⁰ Muhammed Can Kocaağa, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Muş, 22 Temmuz 2024.

¹¹¹ Akçay, “Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)”, s. 393.

¹¹² Aslan, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Heleli'den ilmî icazetini almıştır.¹¹³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî hem talebelik hem de müderrislik yıllarında sosyoloji, psikoloji, astronomi, coğrafya, mantık, edebiyat ve tarih gibi medrese müfredatında çokça yer verilmeyen ilim dallarını da gerek tek başına gerek talebeleriyle mütalaa ve müzakere etmiştir.¹¹⁴ Bütün bunlar Hayderî'nin ilme karşı merakını ve üstün gayretini göstermektedir.

Talebelik yıllarında Hayderî'de müşahede edilen hıfz yeteneği, meseleleri doğru ve hızlı bir şekilde kavrayışı, edebi nazım çalışmaları, hitabet kabiliyeti ve fikhî meselelerdeki derin mülahazaları Hazne medresesindeki ulemânın dikkatini ve ilgisini çekmiştir. Böylece Hayderî, diğer talebeler arasında farklı bir komuma sahip olmuştur. Hayderî'nin bir diğer önemli yanı ise Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Farsçayı çok iyi biliyor olması ve bu dilleri tedrisatta olsun edebiyatta olsun rahatlıkla kullanabiliyor olmasıdır.¹¹⁵ Hazne medresesinden icazetnamesini alan Hayderî, tahsil gördüğü bu medresede yaklaşık üç yıl müderrislik yaptıktan sonra 1950 yılında Türkiye'ye geri dönmüştür.¹¹⁶ Bundan sonraki ömrünü ise irşad faaliyetlerini sürdürmek, talebe yetiştirmek, halkın problemlerine çözüm bulmak ve eser telif etmekle geçirmiştir.

Kitap ve Sünnet çizgisinde kalmaya büyük önem gösteren Hayderî, itikatta Eş'arî, amelde ise Şâfiî mezhebine mensuptur. O, “*Tuhfetü'l-Hayderî*” adlı eserinin “Eqîda İmanê” bölümünde fikhî mezheplerin dördünü ve itikadî mezheplerin her ikisini hak mezhepler olduğunu kabul ettiğini ancak kendisinin Şâfiî ve Eş'arî mezheplerine mensup olduğunu manzum bir dille ifade etmiştir.

بِرَّانَهُ دِدِينِ مَهْ جَارَ مَرْهَبِنُ لِحَقِّيْنَهْ هَرَّ جَارَ بِشَبَهَهْ نَبِنُ
أَفْنُ حَنْفِي مَالِكِي حَنْبَلِي بِنِعْمَانُ مَالِكُ أَحْمَدُ وَلِي
بَلِي مَرْهَبِ شَافِعِي إِي مَيَهْ مُحَمَّدِي إِدْرِيسُ إِمَامُ مَيَهْ
إِمَامُ عَقِيدِي دِدُو أَشْكُرَا يَقِينَكَهْ كُو هَرْدُو حَقْنُ أَيِّ بَرَا

¹¹³ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*, s. 33; Akçay “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*”, s. 393.

¹¹⁴ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*, s. 33.

¹¹⁵ Diyaedîn Çelik ve Mücahit Çelik (hızl.), *Divana Hayderî*; Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*”, s. 394.

¹¹⁶ Ramazan Korkut, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)*”, Orhan Başaran (ed.), *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, Bingöl Üniversitesi, İstanbul, 2017, s. 504.

كُوَيْكُ مَاثْرِيْدِي وَيَكُ اَشْعَرِي زُبُو مَرْهَبِ مَهْ اُوْهْ اَشْعَرِي

“Bil ki dinimizde dört mezhep vardır dördü de haktır şüphen olmasın

Bunlar Hanefî, Malikî, Hanbelî İmam Numan, İmam Mâlik, İmam Ahmed velî

Şâfî mezhebidir bizim mezhebimiz, Muhammed İdris ’tir bizim imamımız

Akide imamları ikidir apaçık, kesin bil ki ikisi de haktır ey kardeş

Bunlardan biri Maturî’dir diğeri Eş’arî, bizim mezhebimizdir Eş’arî.”¹¹⁷

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, evlatlarına ve talebelerine iki şeyden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Birincisi, ne olursa olsun siyasetten uzak durmaları ve siyasî konularla meşgul olmamalarıdır. Çünkü Hayderî’ye göre irşad makamında olan kimselerin toplumun her kesimine hitap etmesi gerekir. Dolayısıyla yakından uzaktan siyaset ile ilgilenen bir davetçinin sözleri hakikat olsa bile, onunla aynı siyasî görüşte olmayan kimseler tarafından benimsenmeyebilir. İkincisi ise kendileri verse bile insanların malına tenezzül etmemektir. Çünkü ona göre irşad makamında olan bir kimse insanların malını topluyorsa gün gelir malını aldığı kişi veya kişilere minnet edip hakikati söyleyemez duruma düşebilir. İlim ve irfân ehlinin bu iki tehlikeye karşı hassas davranması gerekmektedir.¹¹⁸

1.2.2. Edebî Kişiliği

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, bir âlim ve bir sûfî olduğu kadar aynı zamanda önemli bir şairdir. Hayderî'nin edebî kimliği, onun derin tasavvufî anlayışı ve ilmî birikimiyle şekillenmiştir. Temel eğitimini babasında alan Hayderî, on yaşından itibaren Hazne’ye gitmiş, Haznevî ailesinden ilmî ve tasavvufî tedrisatını tamamlamıştır. Hayderî eğitim hayatı boyunca gerek babasının gerekse mürşidi Şeyh Alaeddin Haznevî'nin edebî yönünden etkilenmiştir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin edebî yönünü yansıtan en önemli eseri, “Divana Hayderî” adlı eseridir. Divan, Hayderî'nin tasavvufî ve edebî birikimini yansıtan önemli bir eserdir. Bu eserde, Hazne mürşidelerine yönelik methiye ve mersiyeler yer almakla birlikte, ilâhî aşk, dünyanın faniliği, nefis terbiyesi, ahlakî öğütler

¹¹⁷ Muhammed Emin Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, Mektebetu Seyda, Diyarbakır, 2021, s. 35.

¹¹⁸ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

ve Allah'a yakınlaşma gibi konular işlenmiştir. Ayrıca, Hz. Muhammed'e duyulan sevgi ve bağlılık da önemli bir tema olarak öne çıkmaktadır. Bu temalar, sade ve akıcı bir dil ile kaleme alınmıştır. Hayderî'nin şiirlerinde aruz vezni, gazel ve kaside gibi formlar kullanılmıştır. Ayrıca şiirlerinde sıkça istiare (metafor), teşbih (benzetme) ve mecazlar görülür.

Hayderî'nin edebî yönü sadece Divan ile sınırlı değildir. Müellifin "*Verdu'l-efâl*", "*Mevluda Nebî*" ve "*Eqida İmane*" adlı eserleri de manzum bir dil ile kaleme alınmış olup edebî açıdan zengin eserlerdir. Bilhassa "*Mevluda Nebî*" eseri, yöre halkı arasında çokça okunup ezberlenmesiyle ön plana çıkmıştır. Hayderî bu eserlerinde itikadî, fikhî ve siyer ile ilgili konuları dahi şiirsel bir dil ile anlatmıştır. Bu ise onun şiir diline olan ilgisini ve edebî ustalığını göstermektedir.

Hayderî, Arapça ve Farsça dilini kullanmakla birlikte genel olarak eserlerini Kürçe yazmıştır. Kürçe diline olan hâkimiyeti ve edebî üslubu, onun eserlerinin etkileyici olmasını sağlamıştır. Dilin zenginliklerini ve inceliklerini ustalıkla kullanarak, sade ama etkileyici bir üslup oluşturmuştur. Bu sayede, hem halkın anlayabileceği bir dil kullanmış hem de edebî derinliği korumuştur. Ayrıca, Kürçe ve Arapça dillerinde yazdığı eserlerle, bölgenin kültürel ve dilsel zenginliğine katkıda bulunmuştur.

1.2.3. Tasavvufî Kişiliği

Nakşibendî-Hâlidî kolunun Haznevî şubesine mensup olan Hayderî, Hazane'de Şeyh Ahmed Haznevî'nin yanında küçük yaşta medrese eğitimine başladığından beri tasavvufa büyük bir merak salmıştır. Onun tasavvufî hayatı genelde Nakşibendiyye tarikatı, özelde ise Hazne'deki mürşidlerin görüşleri etrafında şekillenmiştir. Tarikat âdâbını onlardan öğrenmiş, onların rehberliğinde tasavvufî faaliyetlerde bulunmuştur. Onun ilmî ve tasavvufî müktesebatının büyük bir bölümü Şeyh Ahmed Haznevî, Şeyh Masum Haznevî, Şeyh Alaeddin Haznevî ve Şeyh Abdurrezzâk Helelî'nin birikimlerinden oluşmaktadır. Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Tasavvufun nazarî boyutundan çok amelî yönüyle ilgilenmiştir. Birkaç husus dışında tasavvufun nazarî yönü ile neredeyse hiç ilgilenmemiştir. İlim, amel ve ihlâsa daha çok önem vermiş, Sünnet'e ve şeriata tabi olmanın tarikat âdâbından evla olduğu söylemiştir. Ona göre Allah'ın kelâmı ve Peygamber'in (s.a.v.) Sünnet'i müminin sürekli elinde tutması

gereken pusulası olmalıdır.¹¹⁹ O, ne kadar bir ârif ve âlim olsa bir o kadar da halkın önderi ve rehberidir. Muhtemelen halkın ihtiyaçlarını ve kapasitesini göz önünde bulundurarak böyle bir tercihte bulunmuştur. Nitekim topluma İmam-ı Rabbanî (ö. 1034/1624) ve Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1826) yoluyla gelen, sünnet'e bağlı, bid'atlara karşı şeriatı (zahir ilmî) esas kabul eden ve mürid-mürşid bağıyla kökleşmiş zühd yolunu öğretmiştir.¹²⁰

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Nakşibendiyye tarikatının temel esaslarından olan râbita, hatm-i hâcegân, teveccüh ve murâkabe gibi âdâblara titizlikle riayet etmiş, müridlerine de bu hususta gerekli hassasiyeti göstermelerini tembihlemiştir. “*Bizim yolumuz Şah-ı Nakşibend'in yoludur.*” diyerek Nakşibendiyye tarikatının âdâbını tasavvufî hayatının merkezine almıştır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre tasavvuf tamamen aşk işidir. Müridin hedefi ilâhî aşkı kalpte hiçbir şeye yer bırakmayacak şekilde yerleştirmektir. Bu ise mürşidi sevmekle başlar.¹²¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre tasavvuf, Allah Teâlâ'nın hükümlerinin beşerî kanunlara hâkim kılmak ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bütün yaşantısını örnek almaktır. Tasavvuf ilminin en büyük gayesi nefsi terbiye etmek, mânevî hastalıklardan arındırmak ve kalbe Allah sevgisini yerleştirip insan-ı kâmil yetiştirmektir. Ancak bu bütün toplumu kapsamalı, irşad, sohbet ve nasihatlerle insanların kötü hasletlerini ortadan kaldırılmalı, onların hidayetine vesile olunmalıdır. Eğer böyle olursa tasavvuf asıl işlevini yerine getirmiş olacaktır. Ayrıca Hayderî, hemen hemen bütün meşreplerde oldukça ön plana çıkartılan kerametın hak olduğuna inanmakla birlikte keramete iltifat etmemiş, keramet yerine istikamet üzere olunması gerektiğini söylemiştir.¹²²

1.3. ESERLERİ

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, dördü Kürtçe biri ise Arapça olmak üzere beş tane eser telif etmiştir. Arapça olarak kaleme alınan “*Mevlidu'n-Nebî*” adlı eseri nesir,

¹¹⁹ Diyaedîn Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

¹²⁰ Diyaedîn Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

¹²¹ Diyaedîn Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

¹²² Aslan, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

diğerleri ise nazım olarak yazılmıştır. Hayderî'nin eserleri şunlardır:

- 1- Mevluda Nebî
- 2- Eqîda İmane
- 3- Verdu'l-ettâl
- 4- Mevlidu'n-Nebî
- 5- Divana Hayderî

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin yukarıda bahsi geçen eserlerinin ilk dördü Diyarbakır'da Seyda Kitabevi tarafından, “*Tuhfetü'l-Hayderî*” ismiyle bir araya getirilmiş ve tek kitap halinde basılmıştır. Onun Divanı ile babası Molla Ahmed Hayderî'nin “*Divan ve Münâcât*” adlı eseri birleştirilerek “*Divâna Hayderî*” adı altında tek kitap şeklinde 2012 yılında Nûbihar Yayınları tarafından neşredilmiştir. Aynı eser 2023 yılında Seyda Kitabevi tarafından tekrar basılmıştır.

1.3.1. Mevluda Nebî

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı beslediği derin muhabbetin bir göstergesi olarak 1975 yılında bu eserini kaleme almıştır.¹²³ Onun torunu Halil Akçay'ın ifade ettiği üzere Hayderî bu eserini bir mevlid kandilinde yazmaya başlamış ve bir gecede tamamlamıştır.¹²⁴

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, 1990 yılında *Mevlid*'i gözden geçirerek tekrar kaleme almış ve esere bugünkü şeklini vermiştir. Daha önce 314 beyitten oluşan bu eser, müellif tarafından sahih olmayan bazı rivayetlerin çıkartılmasıyla 200 beyite indirilmiştir.¹²⁵ Küçük hacimli ancak yoğun bir muhtevaya sahip olan bu eser, 11 sayfa ve yedi fasıldan oluşmaktadır. Bölümler arasında “Hûn ji ‘işqa dıl bibêjın berdevan / ser Muhammed esselâtu ve's-selâm” şeklinde tekrar beyitleri vardır. Eser, yukarıda zikredildiği üzere “*Tuhfetü'l-Hayderî*” kitabının birinci bölümünde yer almaktadır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin bu eseri diğer Kürtçe mevlidlerle mukayese

¹²³ Hayderî, *Tuhfetü'l-Hayderî*, s. 11.

¹²⁴ Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî*” (*Hayatı ve Eserleri*), s. 398.

¹²⁵ Hayderî, *Tuhfetü'l-Hayderî*, s. 11; Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî*” (*Hayatı ve Eserleri*), s. 398.

edildiğinde oldukça sade ve anlaşılır bir yapıda olduğu görülmektedir. Torunu Halil Akçay, mevlidin yalınlığı, okuyucu veya dinleyici üzerindeki tesiri ve diğer Kürtçe mevlidlerden farklı yönleri üzerine şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

“Daha önce kaleme alınan Kürtçe mevlidlerin içerdiği Arapça ve Farsça kelimelerin fazlalığı nedeniyle, okunurken dinleyiciler tarafından anlaşılması biraz zordu. Oysa bu zorluk Üstadımızın mevlidinde yoktur. Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılarak, daha saf ve yalın bir şekilde yazılmıştır. Büyük bir coşku, aşk ve şevkin ürünü olan bu mevlid, okunurken adeta Peygamberimizin doğumuna şahitlik etmekte, o anki heyecanı hissettirmektedir.”¹²⁶

Eser, besmeleden sonra Ahzâp sûresinin 56. âyeti¹²⁷ ile başlamaktadır. 15 beyitten oluşan bu bölüm, bize âhir zaman peygamberini gönderen, İslâm'ı, Kur'ân'ı ve hidâyeti nasip eden Allah'a (c.c.) hamd ile başlar. Daha sonra Allah'a niyazda bulunarak güzel dualarla devam eder. 17 beyitten oluşan ikinci fasılda ise bu mevlidi okuyan ve değerini bilen kimselerin Peygamber (s.a.v.) sevgisiyle imanının güçleneceğine, kendilerine cennet kapılarının açılacağına dair ibareler yer almaktadır. Bu bölümde dikkat çeken bir diğer husus ise hakikat-i Muhammediye'nin ele alınmış olmasıdır. Burada vurgulanan nokta, hadislerden referansla Peygamber Efendimizin nûrunun ilk yaratılan varlık olduğudur.¹²⁸

Üçüncü faslında Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılışı, meleklerin ona secde edişi, Hz. Havva ile birlikte cennete girmesi, şeytanın onları aldatıp yasak ağacın meyvesinden yemeleri ve bunun üzerine tevbe etmeleri gibi konulara tafsilatlı bir şekilde yer verilmiştir. Bu bölüm 32 beyitten oluşur. Tekrar beytinden sonra ise dördüncü bölüme geçilmiştir.

Dördüncü fasıl ise 53 beyitten oluşup Hz. Muhammed'in (s.a.v.) soyu ve ailesini konu edinmektedir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nesebinde müşrik olmadığı aksine temiz bir silsileden geldiğine dikkat çeken Hayderî, daha çok Hz. Peygamberin nûruna değinmiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nûru önce dedesi Abdulmutalip'te daha sonra babası Abdullah'ta ondan da annesi Hz. Âmine'ye geçmiştir. Hayderî, bu fasılda

¹²⁶ Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, s. 11.

¹²⁷ Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ve ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selam edin. (Ahzâb sûresi, 33/56.)

¹²⁸ İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlul-İlbâs ammâ İştehere Mine'l-ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Yusuf b. Mahmud el-Hacc Ahmed (thk.), *Mektebetu'l-İlmi'l-Hadis*, Şam, ts., I, 303-304.

peygamber Efendimizin babası Abdullah'ın hayatına muhtasar bir şekilde değindikten sonra Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğduğu gece yaşanan hadiseler de yer vermiştir. Bu bölümde Hz. Âmine'nin hamileliğine ve Abdullah'ın henüz 25 yaşındayken vefatına da yer verilmiştir. Müellif, Hz. Peygamberin de yetim oluşuna binaen mevlidin dördüncü faslını noktalarken yetim çocukların değerini bilmek gerektiği hususunda şu cümlelerle bitirmiştir: “Ey birayê Müslüman guhdarbın, kıymetâ zariyê yetim pır bızanın.”¹²⁹

Mevlidin beşinci bölümü 38 beyitten oluşur. Bu bölümde Hz. Âmine'nin diliyle Peygamber Efendimizin doğumu esnasında yaşanan olağanüstü hadiseler yer vermiştir. Doğum esnasında Hz. Âmine annemize melekler eşlik etmiş ve doğumuna yardımcı olmuşlardır.

Tekrar beytiyle birlikte 13 beyitten oluşan altıncı bölüm “Merhaba” bölümüdür. Bu bölümde artık Hz. Muhammed (s.a.v.) dünyaya teşrif etmiş ve sevinçle karşılanmıştır. Hayderî, diğer mevlidlerdeki “Merhaba” kelimesi yerine “Hat Muhammed” ifadesini kullanmıştır.

Mevlidin 31 beyitten oluşan yedinci ve son bölümünde ise Hz. Muhammed'in (s.a.v.) üstün ahlâkî özellikleri, fizikî özellikleri, şakku'l-kamer mucizesi gibi konular yer almaktadır. Hayderî, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sahip olduğu güzel meziyetleri ve hasletleri edebî bir şekilde sıraladıktan sonra Hz. Âdem'den (a.s.) kıyamete kadar tüm insanlar toplansa da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) cemâlini tasvir etmekten aciz kalacağını ifade etmiştir. Hayderî, mevlidini dua, münâcât, salât ve selâmlar ile bitirmiştir.

Hayderî'nin Kürtçe mevlidi, şekil ve muhteva bakımından Molla Hüseyin Batevî'nin (ö.1169/1755) mevlidine benzemektedir. Ancak Hayderî'nin mevlidi, halkın da okuyup anlaması açısından Batevî'nin mevlidinden daha sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır.

¹²⁹ Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, s. 23.

1.3.2. Eqîda İmane

“Eqîda İmane” 1975-1980 yılları arasında yazılmış olup “Tuhfetu’l-Hayderî” kitabının ikinci bölümünü oluşturmaktadır.¹³⁰ Eser, adından da anlaşılacağı üzere itikada dair temel konuları içermekte olup Ehl-i Sünnet akidesini Eş’ari ekolüne göre çocuklara anlatmayı amaçlayarak kaleme alınmıştır. Eserin şiirsel bir dil ile yazılmış olması onun okunması ve ezberlenmesini kolay ve zevkli kılmaktadır. Hayderî’nin diğer eserlerinde olduğu gibi bu eseri de yalın ve anlaşılır bir Kürtçe ile kaleme alınmıştır.

Eser dokuz bölüm ve 214 beyitten oluşmaktadır. Hayderî, bu esere 12 beyitten oluşan bir mukaddime ile başlamıştır. Mukaddimede çocuklara yönelik tavsiyeler ve itikadın öneminden bahsedilmiş, ardından İslâm’ın şartlarını sıralamıştır.

Eserin birinci bölümü 8 beyitten oluşur. Bu bölümünde Allah’a (c.c.) iman konusu işlenmiştir. Allah’ın varlığı, birliği, ilim ve irade sahibi oluşu, mekân ve zamandan beri oluşu, cisim olmadığı, evvel ve âhir oluşu gibi konular bu başlık altınca veciz bir şekilde ele alınmıştır.

İkinci bölümü meleklerle iman bahsi olup 10 beyitten meydana gelmektedir. Müellif, bu başlıkta sırasıyla meleklerin nûrdan yaratıldıkları, kanatlı varlıklar oldukları, cinsiyetlerinin olmadığı, yiyip içmedikleri, sadece itaat ettikleri, istedikleri şekle girebildikleri gibi özelliklerinden bahsetmiştir. Daha sonra dört büyük melek ve görevlerine yer verilmiştir. Son olarak da Rakib, Atid, Münker-Nekir, Rıdvan ve Mâlik adında meleklerle ve görevlerine de kısaca değinilmiştir.

Üçüncü bölüm, İlâhî kitaplara iman bahsidir. Bu bölüm de önceki bölümler gibi kısa ve öz olup 8 beyitten oluşmaktadır. Bölümde 104 kutsal metnin varlığından bahsedilmiştir.¹³¹ Ayrıca kelâm âlimlerince tartışılan Kur’ân-ı Kerîm’in mahlûk mu yoksa kadîm mi olduğu meselesine de değinmiş ve Kur’ân’ın Allah’ın ilmi olması dolayısıyla kadîm olduğunu ancak telaffuz edilen harf ve kelimelerin hâdis olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü bölüm, peygamberler bahsini konu edinen 10 beyitten oluşmaktadır.

¹³⁰ Akçay, “Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî” (Hayatı ve Eserleri), s. 397.

¹³¹ Yüce Allah Hz. Âdem’e on sahife, Hz. Şît’e elli sahife, Hz. İdrîs’e otuz sahife ve Hz. İbrahim’e on sahife vermiştir. Bu sahifelerin sayısı yüz eder. Dört büyük kitapla birlikte yüz dört eder.

Hayderî, Hadîs-i şerife binaen peygamberlerin sayısı 124 bin olduğunu söyledikten sonra bu peygamberlerden 313 tanesini resul, geriye kalanların ise nebî olduğuna ifade ederek resul-nebî ayırımına değinmiştir. Ayrıca bu başlık altında peygamberlerin genel özellikleri, kadınlardan peygamber seçilmediği, ülü'l-azm peygamberlerin kimler olduğu gibi konular da işlenmiştir. Hayderî'nin peygamberler bahsinde üzerinde durduğu meselelerden biri de Hz. Lokman (a.s.), Hz. Zülkarneyn (a.s.) ve Hz. Üzeyr'in (a.s.) Kur'ân-ı Kerîm'de adları geçmesine rağmen peygamber olup olmadıkları bilinmeyen zatlardır. Hayderî'nin ifadelerine göre Hz. Hızır (a.s.) ve Hz. İlyas (a.s.) nebîdirler ve hala hayatta olup darda kalan insanlara yardım ediyorlar.

Beşinci bölüm, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) özellikleri hakkında olup 31 beyitten oluşur. Bu başlıkta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) nûrundan yaratıldığı dile getirilmiş ve onun genel özellikleri sıralanmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmete şefaathçi olacağı, onun üstün ahlâkı, vahyi alışı, dört büyük halife, aşer-i mübeşşere, dört hak mezhep gibi konular, Ehl-i Sünnet anlayışına göre bu başlık altında işlenmiştir.

Altıncı bölüm, 38 beyitten oluşup Hz. Muhammed'in (s.a.v.) mucizeleri hakkındadır. Müellif bu başlıkta Hz. Muhammed'in (s.a.v.) en önemli mucizesinin Kur'ân-ı Kerîm olduğunu ifade eder ve şakku'l-kamer mucizesine değinmiştir. Daha sonra ise isrâ ve mi'rac hadisesini teferruatlı bir şekilde veciz ifadelerle izah etmiştir. Hayderî, Peygamber Efendimize salât ve selâm getirerek bu başlığı sonlandırmıştır.

Yedinci bölüm, kıyamet ve alâmetlerini konu edinen 35 beyitten oluşur. Hayderî, kıyametin alâmetlerini sayarken önce fitne, rüşvet, katıl, cehalet, kumar, anne-babaya itaatsizlik, sadâkatsizlik gibi âhir zaman alametlerden bahsetmiş, daha sonra ise nüzûl-i İsâ (a.s.), deccâlın zuhuru, Hz. Mehdî'nin (a.s.) gelmesi, güneşin doğudan doğması gibi Hz. Peygamberden (s.a.v.) gelen kıyamet alâmeti ile ilgili rivayetlere yer vermiştir.

38 beyitten oluşan Sekizinci bölüm, önceki başlığın devamı niteliğinde olup kıyamete iman ile ilgilidir. Hayderî, bu başlıkta haşr, mîzan, hesap, sırat gibi kıyamet sahnelerine değinmekle birlikte daha çok Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şefaati konusu üzerinde durmuştur. Şefaatin Allah'ın izni ile mümkün olacağını ve bundan hiçbir şüphe duymadığını söyleyen Hayderî, kıyamet ve şefaath ile ilgili meseleleri ele alırken eserinde yer verdiği bütün malumatları hadislerden almıştır. Hayderî'nin “*Eqida İmanê*” adlı

eserinin son kısmı ise “İstiğase¹³² û hevar” başlığı olup 24 beyitten oluşan bir münâcâtır.

1.3.3. Verdü'l-Etfâl

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin çocukların gülü anlamına gelen “*Verdu'l-efâl*” adlı bu eseri, Allah'a (c.c.) hamd ve Resulüne salât ve selâm gönderen kısa bir mukaddime ile başlar. Eser 1887 yılında kaleme alınmış¹³³ olup temel fıkıh/ilmihal konularını ihtiva etmektedir. Eser, günümüzde Hayderî medreselerinde yeni başlayanlar için ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Eser, 204 beyitten ve 19 bölümden oluşmaktadır. Mukaddime ve 19 konu dışında eserin sonunda Hayderî'nin beş beyitlik bir özür beyanı vardır. Hayderî, özür beyanında nazım halinde yazdığı bu eseri çocuklara ve gençlere yönelik kaleme aldığını dile getirmiştir. Eserin en sonunda ise müellifin Muhammed adlı bir talebesinin dört beyitten oluşan takrizi mevcuttur. Hayderî'nin bu eseri “*Tuhfetu'l-Hayderî*” kitabının üçüncü bölümünü oluşturmaktadır.

Eserin birinci bölümü taharet konusuna ayrılmıştır. Burada; temiz su çeşitleri, necis olan şeyler, misvakın önemi, abdest âdâbı, abdesti bozan haller, gusül abdesti, teyemmüm, mest üzerine mesh gibi mevzulara manzum ifadelerle yer verilmiştir. Ardından namaz vakitleri, namazın kılınışı, namaz çeşitleri, namazın farzları ve sünnetleri, cemaat ile kılınan namazın önemi, namazı bozan durumlar, bayram namazları gibi konular ele alınmıştır. Son olarak “behsa mevtê” (ölüm bahsi) başlığı ile ölünün kefenlenmesi, yıkanması, defni ve cenaze namazının kılınışı gibi konular muhtasar bir şekilde işlenmiştir.

1.3.4. Mevlidu'n-Nebî

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Kürtçe mevlidi halk tarafından çokça okunması, dinlenmesi ve insanlar üzerinde olumlu etkiler bırakmasından dolayı Şeyh Ahmed Haznevî'nin oğlu Şeyh Abdulğani, Hayderî'den Arapça bir mevlid yazmasını talep etmiştir. Hayderî, bu talep üzerine 2000 yılında bu eserini kaleme almıştır.¹³⁴

¹³² Tehlikeli ve sıkıntılı bir durumda kalan insanın bundan kurtulmak için mânevî yardım istemek anlamında bir terimdir. İstiğase için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İstimdad”, *DİA*, Cilt 23, TDV, İstanbul 2001, 363-364.

¹³³ Halil Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî*” (*Hayatı ve Eserleri*), s. 398.

¹³⁴ Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, s. 12.

Hayderî'nin Kürtçe ve Arapça mevlidleri karşılaştırıldığında her ikisinin de muhtevasının neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Ancak bu iki eser arasında dil ve üslup bakımından birtakım farklılıklar vardır. Hayderî'nin Kürtçe mevlidi diğer mevlidlerde olduğu gibi manzum bir dil ile yazılmıştır. Arapça olarak kaleme alınan bu eser ise sekiz beyitlik bir naat dışında nesir halinde kaleme alınmıştır. Hayderî'nin bu eserin yazımında Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî'nin (ö. 544/1149) “*Kitabu's-şifâ*”, Akkâd Abbas Mahmûd'un (ö. 1383/1964) “*Abkariyetü Muhammed*” ve birçok hadis kitabından istifade ettiği görülmektedir.¹³⁵

Eserin muhtevası, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumu, üstün ahlâkî özellikleri, beşerî özellikleri, şemali, ailesi, nesebi, ilk vahyi alışı, peygamberlik mücadelesi, Hz. Âdem'in (a.s.) kıssası gibi klasik mevlid konularından oluşmaktadır. Hayderî'nin bu eseri, her ne kadar mevlid olarak isimlendirilmiş olsa da dil ve üslup açısından incelendiğinde küçük bir siyer kitabı niteliğinde olduğu görülmektedir.

1.3.5. Divana Hayderî

Divan, Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin eserleri arasında en hacimli eseridir. Bir şaheser olan bu kitap, akıcı ve sade bir Kürtçe ile kaleme alınmıştır. Manzum bir şekilde yazılan divan 86 kasideden oluşmaktadır. Divanın belirgin özelliklerinden biri, özgün ve spontane bir şekilde kaleme alınmış olmasıdır.

Eser, Allah'a (c.c.), Hz. Peygambere (s.a.v.) ve müridlerine olan derin sevginin bir meyvesi olarak görülmektedir. Bununla birlikte Haznevî ailesinden hocalarının vefat etmesi Hayderî'yi hikmet ve aşk dolu bu eseri kaleme almaya sevk etmiştir. Kasidelerin birçoğunda Şeyh Ahmed Haznevî, Şeyh Masum Haznevî ve Şeyh Alaeddin Haznevî'ye duyulan özlem ve sevginin izleri vardır. Şeyh Alaeddin Haznevî'ye büyük bir sevgi ile bağlı olan Şeyh Muhammed Emin Hayderî, onun vefatıyla derin bir hüzne gark olmuştur. Mânevî rehberinin ayrılığı, Hayderî'nin kaleminden derin mânâları barındıran, hüznü, aşkı sevgiyi ve tasavvufun izlerini taşıyan bu kasideleri döktürmüştür. Hayderî, yanında ders gördüğü bütün hocaları üzerine kasideler yazmıştır.¹³⁶ Bu da Hayderî'nin hocalarına

¹³⁵ Akçay, “*Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin El-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)*”, s. 398.

¹³⁶ Sıddık Mintaş, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

ve mürşidlerine karşı olan vefasının bir göstergesidir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, özellikle Şeyh Alaeddin Haznevî'ye ayrı bir muhabbet duymuştur. Şeyh Alaeddin'in 1969 senesinde vefat etmesi üzerin Hayderî, derin bir hüzne gark olmuş ve mürşidinden ayrı düşmenin verdiği elem ile "Eya sakî dikim hevi" adında aşk, hasret ve sadâkat dolu yedi südasiden oluşan kasideyi kaleme almıştır. Müellif, bu kasidenin bir dörtlüğünde Şeyh Alaeddin'in vefatının sadece kendisini değil, bütün muhiplerini nasıl bir hüzne boğduğunu şu mısralarda dile getirmiştir:

لَجُنْدٌ سَالَا مَهْ دَيْلُبُرْ دِي وَكِي خُونِي لِدُنْيَائِي
بِدُونُ وَ صُحْبَتَا عِلْمِي بَوَانْ أَنْفَاسِي هِيْرَائِي
دِ پِشْتِي لَدَّتْ وَ كَيْفِي فِرَاقُ هَائِي وَكِي بَائِي
زِ دَرْدِي شَيْخِ عِلَاءِ الدِّينِ هَرَارُ عَاشِقُ كَثِيرُ تَائِي

"Birkaç yıl oldu biz dilberi dünyada rüyadaymış gibi gördük.

O yaptığı ilmî sohbetler bizim için zevk idi.

O zevk ve aşktan sonra ayrılık bir rüzgâr gibi idi.

Şeyh Alaeddin'in aşkından binlerce âşık düşüncelere daldı."¹³⁷

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, divanında bahsi geçen Hazne'deki hocalarının yanı sıra birçok kasidesinde Şeyh Ahmed Haznevî'nin mürşidi olan ve genellikle "Hazret" lakabıyla bilinen Şeyh Muhammed Diyâuddîn'e ve Norşin dergâhına da yer vermiştir. Hatta divandaki "Norşin çı xweşbu" adlı 68. Kasideyi Norşin dergâhına ve Hazret'e ithafen yazmıştır.

Divanın muhtevası sadece Haznevî ailesi ile sınırlı değildir. Allah (c.c.) korkusu, dünyanın faniliği, nefis muhasebesi, peygamber aşkı, İlâhî aşk, Allah'a şükür, münâcâtlar, sohbet, zikir, tevbe, meded, insan-ı kâmil, ihlâs vb. konular divanın başlıca konularındandır. Divan her ne kadar müstakil bir tasavvufî eser olmasa da dil ve muhteva bakımından tasavvufun derin izlerini taşımaktadır. Ayrıca tasavvufa dair temaları edebî ve tasavvufî imgelerle işleyen bu kasideler tasavvuf çevrelerinde mütalaa edilmektedir.

Tasavvufî temaların ağır bastığı bu eserde konular şekil bakımından methiye ve

¹³⁷ Hayderî, *Dîvâna Hayderî*, s, 407.

mersiye üslubu ile işlenmiştir. Hayderî şiiirlerinin genelini Haznevî müşşidlerine ithâfen kaleme almıştır. Bu bağlamda Hayderî'nin Divanı muhteva bakımından Molla Zahir Tendürekî'nin (ö. 1417/1996) Arapça Divanına benzemektedir. Nitekim Tendürekî de şiiirlerinin genelini müşşidi Şeyh Muhammed Diyâuddîn Hazret'e ithâfen yazmıştır.¹³⁸

Eserin dili genel olarak Kürtçedir ancak bu eserde Türkçe ve Arapça yazılmış kasideler de mevcuttur. Örneğin “Ey gönül gel söyle” adındaki 53. kaside düzgün ve gayet anlaşılır bir şekilde yazılmıştır. “el-eman Masum bu derdim gün be gün kat be kat olur/Sen buyur kurtar beni ya sendedir çaresi”¹³⁹ Aynı şekilde “Ey sedeflerden büyük” adındaki 54. kaside de Şeyh Masum Haznevî'ye ithaf edilmiş Türkçe bir kaside örneğidir. Müellif, divanındaki 79. Sırada yer alan “Ey gönül biçare nerde” adlı kasideyi yine Türkçe yazılmış olup Şeyh Alaeddin'e ve Haznevî ailesine methiyelerde bulunmuştur. Hayderî'nin Türkçe kasidelerinin yanı sıra iki tane de fasih Arapça ile yazmış olduğu kasidesi vardır. Bunlardan biri 59. kaside olup Şeyh Masum Haznevî hakkındadır. Diğeri ise 77. Kaside olup Şeyh Alaeddin Haznevî hakkında yazılmıştır.

Eserlerine bakıldığında Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Türkçe, Kürtçe, Arapça ve Farsçayı hem konuşma hem de yazı dilinde çok iyi bildiği görülmektedir. Hatta Hayderî, bir kasidesinde bu dört dili bir arada kullanmıştır. Edebiyat dilinde buna “Mülemma”¹⁴⁰ tekniğı denilmektedir, “*el-firaku haleni min ba'di hubbin*” adlı kaside rubâi şeklinde yazılmış ve her bir mısra farklı bir dilde yazılmıştır. Yedi dörtlükten oluşan kasidenin ilk mısraları Arapça, ikinci mısraları Farsça, üçüncü mısraları Türkçe, dördüncü mısraları ise Kürtçedir.

كُنْتُ فِي الظَّاهِرِ بَعِيدٌ أَنْتَ فِي الْقَلْبِ جَلِيْسٌ

دَرْ خِيَالِ جُرْ أَنْ كُوْرَزْ نَيْسَتْ بُوْ أَمِيْنُ دِلْ إِيْنِ نَفِيْسِ

أَحْمَدِمُ أَرْدِيْنْدَانِ مَعْصُومٌ أَشْكُرُ أَوْلَادُو رَيْيْسِ

مَا لِدَرْ گَاهِي مُرَادَا حَيْدَرِي مِسْكِيْنَه بَدْ

¹³⁸ Sadrettin Buğda, “Molla Zahir Tendürekî ve Arapça Divanı”, Ercan Çağlayan (ed.), Makalelerle Muş (152-168), Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2014, s. 153-155.

¹³⁹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 389.

¹⁴⁰ Mülemma terim olarak özellikle Fars ve Türk edebiyatlarında Türkçe, Arapça ve Farsça kaleme alınmış beyit ve mısraların oluşturduğu şiiirlere denir. (Rıza Kurtuluş, “Mülemma”, *DİA*, Cilt 31, TDV, Ankara, 2020, 357-358.

“Sen zâhirde uzaksın ancak kalbimdesin
Sadece hayalde değilsin canımın cananındasın
Ahmed’imin ardından Masum eşkere oldu reis
Muradlar dergâhında Hayderî miskin kaldı”¹⁴¹

Yukarıda bir dörtlüğünü verdiğimiz kasidede görüldüğü üzere birinci mısra ile üçüncü mısra kafiyeliyken iki ile üçüncü mısralarda kendi arasında kafiyeli bir şekilde dizilmiştir. Müellifin bu kasidesi kendisinin dil ve edebiyat alanındaki ince ustalığını bizde göstermektedir. Divanın en önemli özelliklerinden biri de müellifin her kasidenin sonunda adeta bir imza görevini gören “Hayderî” veya “Emin Zade” mahlasını kullanmış olmasıdır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin *Divan*’ına babası Molla Ahmed Hayderî’nin *Divan*’ı ve *Munâcaât*’ı eklenerek 2012 yılında Nûbuhar Yayınları tarafından “*Divana Hayderî*” adıyla tek kitap şeklinde basılmıştır.¹⁴² Babası Molla Ahmed Hayderî’nin divanı ise 108 kasideden oluşmaktadır. Bu divanın sonunda güzel dualar ve temennileri içeren dokuz sayfalık bir münâcât vardır. Hem kaside sayısı hem de sayfa sayısı bakımından Molla Ahmed’in divanı, oğlu Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin divanından daha hacimlidir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin bahsi geçen bu beş eser dışında kendi el yazısı ile yazılmış ve henüz yayımlanmamış bir risâlesi de vardır. Bu risâle tasavvufî ve ahlâkî konular üzerine yazılmış olup 100 kûsur varaktan oluşur. Eserin dili Arapçadır. Hayderî, bu eseri bir not defteri şeklinde yazmış ve bu deftere ismini yazmamıştır. Bu risâle Hayderî’nin oğlu Molla Diyaeddîn Çelik’in kütüphanesinde korunmaktadır.¹⁴³

¹⁴¹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 357.

¹⁴² Hayderî, *Tuhfetu’l- Hayderî*, s. 12-13.

¹⁴³ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Hayatı” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

2.1. TASAVVUF İSTILAHLARI

2.1.1. Tevbe

Tevbe, sözlükte “*günahtan rüçû etme, ma’siyet halinden itaat haline dönme*”¹⁴⁴, Allah’tan başka her şeyden yüz çevirmek ve her durumda Allah’a dönmek anlamına gelen bir terimdir.¹⁴⁵ Sûfiler, tevbe hakkında muhtelif tanımlar yapmışlardır. Örneğin Cüneyd-i Bağdâdî, (ö. 297/909) tevbeyi “günahını unutmandır” şeklinde tarif ederken Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö. 283/896) ise “tevbe günahını unutmamandır” şeklinde tarif etmiştir.¹⁴⁶ Birbirine muhalif gibi görünen her iki tanımın da ayrı ayrı birer hakikati vardır. Cüneyd-i Bağdâdî’nin tarifine göre kul günah olarak yaptığı eylemin zevkini kalpten çıkartmalı ve kalpte bundan eser bırakmamalıdır. Bu da unutmakla mümkün olabilir. Tüsterî’nin tarifine göre ise kişinin tevbesine bağlı kalabilmesi için günahını unutmaması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁴⁷ Tevbe, Kur’ân-ı Kerîm’de seksen sekiz yerde geçmekte olup otuz beş yerde Allah’a, elli üç yerde ise kullara nispet edilmiştir. Bu kavram Allah’a nispet edildiğinde kulunun tevbesini kabul etmesi ve ona iyilikle karşılık vermesi anlamına gelir. Bu minvalde Yüce Allah’ın tevbeleri çokça kabul etmesi anlamına gelen isimlerinden biri de “Tevvâb”tır. Tevbe kelimesi insana nispet edildiğinde ise istiğfar ve niyaz mânâsını taşır.¹⁴⁸ Tevbe konusu Hz. Peygamber’in de üzerinde durmuş olduğu mühim meselelerden biridir. Hadîs-i şeriflere bakıldığında Hz. Peygamber’in insanları sürekli tevbe etmeye teşvik ettiğini ve tevbe etmeye büyük bir önem verdiği görülmektedir. Hatta günahsız olduğu halde kendisi günde yüz defa istiğfarda bulunmuştur.¹⁴⁹ Başka bir ifade ile tevbe, her türlü günahtan ve kötülükten pişman olup Hakk’a yönelmek, ma’siyette ısrar etmeyi bırakıp Rabb’in hukukunu gözetmek, nâkıs

¹⁴⁴ İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisanu’l- Arab*, I-VI, Abdullah Ali el- Kebir vd., (thk.) Dâru’l- Meârif, Kahire ts., I, 454; Muhammed b. Ebi Bekr Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, Şihâbuddin Ebû Amr (thk.), 3. Baskı, Dâru’l-Meşâri’ Beyrut, 2009, s. 102-103.

¹⁴⁵ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma’*, Dâru’l-Kütübi’l-ilmîyye, Beyrût, 1971, s. 41.

¹⁴⁶ Süleyman Uludağ, *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 155.

¹⁴⁷ Süleyman Uludağ, *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, s. 155.

¹⁴⁸ Bekir Topaloğlu, “Tevbe”, *DİA*, Cilt 41, TDV, İstanbul, 2012, s. 279.

¹⁴⁹ el-İmâm el-Hâfız Ebu’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Muslim*, “Zikir”, Ebu Suheyb el-Kermî (thk.), Beytu’l-Efkâr ed-Devliyye, Riyad, 1998, s. 41-42.

şeylerden yüz çevirerek kâmil ve yüce olana yönelmek şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵⁰ Tevbenin esasında pişmanlık vardır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) tevbeyi tanımlarken “*Tevbe pişmanlıktır.*” buyurmuştur.¹⁵¹ Bu tanıma göre pişmanlığın mahalli kalp olduğu için tevbenin de kalpten samimi bir şekilde olması gerekmektedir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, iki çeşit tevbeye dikkat çekmiştir. Birincisi, umumi tevbe olup kişinin yaptığı günah ve hatalarından pişmanlık duyması, günahı terk etmesi ve istiğfar etmesidir. Bu tevbenin belli bir zamanı, yeri veya şartı bulunmamaktadır. İkincisi, ise tarikata intisap etmeden önce kişinin günahlarından arındırılmış olarak tasavvuf yoluna girmek amacıyla şeyhin telkini üzere yapılan tevbedir. Bu tevbe sıklıkla intisap ile karıştırılmaktadır.¹⁵² Esasen bu karışıklığın sebebi, tarikat mensuplarının bey’at ve tevbe kavramlarının zaman zaman birbirlerinin yerine kullanmasıdır. Örneğin Hayderî, insanların intisap için Haznevî dergâhına olan rağbetini şu veciz ifadelerle dile getirmiş ve intisap yerine tevbe kelimesini kullanmıştır:

أَمَلَاكٌ وَ إِنْسَانٌ وَ پَرَى بُونُ تَوْبَدَارَى خَزْنَوَى

“*Melikler, insanlar ve hatta periler Haznevî’nin tevbedârı oldular.*”¹⁵³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, başka dizelerinde Haznevî dergâhında bireysel veya toplu olarak yapılan tevbeden bahseder. O, Hazne’deki mürşidlerinin Kur’ân’a ve Sünnet’e ne denli bağlı olduklarını, samimiyetlerini bir şiirinde dile getirirken yalnızca Allah için insanlardan tevbe aldıklarını da bildirmiştir.

كُرْ دِخْوَارُنْ هُونُ بَكْنُ تَصْدِيقُ هَرْنُ تَفْتِيشُ بَكْنُ

كُوتَيْتَى شَرْعُ وَ حَدِيْنَا يَكْ بِيَكْ تَبْلِيغُ دِكْنُ

أُورَى شِيرِينُ بِيْبِينُ صُحْبَتُ خُوشُ سَحْ بَكْنُ

تَوْبِيَا خَاصُّ وَ عَاوَامَى أَوْ رُبُو لِلَّهِ دِكْنُ

“*Eğer tasdik etmek istiyorsanız gidin teftiş edin*

Onlar şeriattan ve hadislerden sözleri birer birer tebliğ ederler

¹⁵⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016. s. 355; Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 355.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el- Kavzinî İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, Zühd, Beytu’l-Efkâr ed-Devliyye, Riyâd, ts., 30.

¹⁵² Sıddık Mintaş, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri*” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

¹⁵³ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 303.

Güler yüzlü şeyhi görün, o güzel sohbetini duyun

*Onlar havas ve avamın tevbesini Allah için yaparlar*¹⁵⁴

Aşağıda yer alan beyitten anlaşıldığı üzere Hayderî, tevbeyle dert ve kederden kurtulmanın yegâne yolu olarak görmektedir:

بَسَّهَ حَيْرًا بِكَيْهٍ تَوْبِي خَلَّصْتَهُ خُوْرٌ فِي كَرْبِي

حَيَّا نَاكِي رٌ فِي عَيْبِي لِمِنْ رَحْمِي بِكَيْهٍ يَا رَبُّ

“Yeter artık tevbe eyle, kurtar kendi şu kederden

*Hayâ etmez misin sen bu ayıptan, bana merhamet et ya Rab*¹⁵⁵

Beyitte göze çarpan diğer husus da Hayderî'nin günahı değil, tevbe etmemeyi bir ayıp olarak görmesidir. Onun bu tavrı *“Allah tevbe edenleri ve temizlenenleri sever.”*¹⁵⁶ âyetini akla getirmektedir. Nitekim Yüce Allah (c.c.) bir âyette günah işlemeyenleri değil de tevbe edenleri sevdiğini beyan ederek kullarını tevbeye yönlendirmiştir.

2.1.2. Takvâ

Takvâ, sözlükte *“Korumak, saygı göstermek, korumak, itaat etmek, korkmak, çekinmek, kaygılanmak, dikkatli davranmak”* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁷ Kur'ân'da takvâ kavramı türevleri ve fiil şekilleriyle birlikte iki yüz seksen beş yerde geçmektedir.¹⁵⁸ Kur'ân'da takvâ üç mânâda kullanılmıştır. Bunlardan biri heybet ve haşyet manasındadır. *“Yalnız benden korkun!”*¹⁵⁹ âyeti buna örnektir. Diğer, ibadet ve tâat anlamındadır. *“Ey inananlar! Allah'tan nasıl korkmak gerekiyorsa öylece korkun. Ancak Müslüman olarak can verin.”*¹⁶⁰ Takvânın Kur'ân'daki bir diğer kullanımı ise kalbi günahlardan arındırma anlamındadır. *“Her kim Allah'a ve peygamberine itaat eder, Allah'tan korkar, O'nun azabından sakınırsa işte böyleleri muradlarına erecek olanlardır.”*¹⁶¹ Tasavvufî anlamda takvâ, son âyette geçtiği üzere kalbi günahlardan temizlemek ve Allah'a itaat ile ilâhî

¹⁵⁴ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 308

¹⁵⁵ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 270.

¹⁵⁶ Bakara Sûresi, 2/222.

¹⁵⁷ Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 708; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, VI, 4901-4902; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 342.

¹⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *DİA*, Cilt 39, TDV, İstanbul, 2010, 484-486.

¹⁵⁹ Bakara Sûresi, 2/41.

¹⁶⁰ Âl-i İmrân Sûresi, 3/102.

¹⁶¹ Nûr Sûresi, 24/52.

cezadan korunmaktır.¹⁶² Ayrıca mutasavvıflar, tevekkül, sabır ve rızâyı takvâlı olmanın ölçüsü olarak görmüşlerdir.¹⁶³

Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) de takvâyı “Allah’a itaat ile cezayı gerektiren durumlardan korunma, kendisini herhangi bir fiili yapma veya terk etmeden dolayı ikap edilme halinden muhafaza etmektir. Takvâ taatte ihlâslı olmak, masiyeti ise terk ve ona karşı uyanık olmaktır.” şeklinde tarif etmiştir.¹⁶⁴

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre takvâ, Allah’ın gazabından Allah’ın rahmetine sığınmaktır.¹⁶⁵ Takvâ, sadece Allah’ın emrettiği farzları yerine getirmek yahut haramları terk etmek değil, bununla birlikte şüpheli durumlarda olabildiğince titiz davranmaktır. Takvânın zâhir ve bâtın olmak üzere iki veçhesi vardır. Zâhirî yönü Allah’ın koymuş olduğu hudutları muhafaza etmektir. Bâtınî yönü ise ihlâs üzere amel etmektir.¹⁶⁶ Zira muttaki olmak ya da olmamak tamamen kalpteki niyete bağlıdır. Dolayısıyla insanları, takvâ sahibi olup olmadıklarına göre tasnif etmek doğru bir davranış değildir. Hayderî, Kur’ân-ı Kerîm’de de geçtiği üzere kulun Allah katındaki değerini ve mertebesini takvâsına bağlamıştır.¹⁶⁷ Ona göre takvânın en yalın hali “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol.”¹⁶⁸ âyetidir. Yani takvâ Allah’a, kullarına ve kendi nefesine karşı dosdoğru olmaktır.¹⁶⁹

2.1.3. Sabır

Sabır, sözlükte, “dayanma, zor durumlarda sakin olabilme, endişenin zıddı, nefse hâkim olabilme” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷⁰ Sabır kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de on beş yerde geçmekte ve yüze yakın âyette ise aynı kökten muhtelif isim ve fiiller yer almaktadır.¹⁷¹ Yüce Allah (c.c.) sabırlı olanları övmüş ve sabredenlere daha büyük

¹⁶² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 156.

¹⁶³ İmam Ebû'l-Kasım Abdulkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Dilaver Selvi (trc.), Yenişafak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 159.

¹⁶⁴ Alî b. Muhammed bin Alî es-Seyyid eş-Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-Târifât*, Muhammed Sıddık el-Minşâvî (thk.), Dâru'l-Fadîle, Kahire, ts., s. 90.

¹⁶⁵ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

¹⁶⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 159; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 342.

¹⁶⁷ Hucurât Sûresi, 49/13.

¹⁶⁸ Hüd Sûresi, 11/112.

¹⁶⁹ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

¹⁷⁰ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, s.632; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 2391-2392

¹⁷¹ Mustafa Çağrırcı, “Sabır”, *DİA*, Cilt 35, TDV, İstanbul, 2008, 337- 339.

mükâfatlar vereceğini,¹⁷² sabredenlere karşılıksız ve sayısız nimetler vereceğini,¹⁷³ sabredenleri iki defa ödüllendirileceğini,¹⁷⁴ sabredenlerle birlikte olduğunu¹⁷⁵ haber vermiştir. Terim olarak sabır, başa gelen sıkıntılardan dolayı Allah'tan başka hiç kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, isyan etmemek ve insanlara karşı kendini acındırmamaktır.¹⁷⁶ Cüneyd-i Bağdâdî, sabrı “Başa gelen belalara karşı yüzünü dahi ekşitmemektir.” şeklinde tarif etmiştir.¹⁷⁷

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre sabır, Allah'ın verdiği nimetlerle Allah'tan gelen sıkıntı ve belayı aynı şekilde karşılamak, bu ikisini birbirinden ayırmamaktır. Sabır, Allah'tan geldiği sürece nimet mi sıkıntı mı olduğu hiç fark etmeksizin her ikisini de kabul etmeyi gerektirir. Ona göre nefsin hoşuna gitmeyen durumlar karşısında sabretmek de Allah'ın bir emridir. Bu emre riayet etmek ise takvânın gereklerinden biridir.¹⁷⁸

Kasidelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hayderî'nin en büyük sabır imtihanı, şeyhlerinden uzak kalması olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhinin (Şeyh Ahmed Haznevî) vefat etmesi üzerine kendisinde sabır ve sekînenin kalmadığını, kalbini dert ve keder sardığını ve bu sabırsızlığının mahşere kadar devam edeceğini söylemektedir.

أهْيُ و دَرْدُ و غَمَانُ أَفْ دِلْ زُ خُو كِرْنَ هَدَفْ

مَهْ نَمَا صَبْرُ و سُكُونُ قَطُّ نَا بِرُورَا حَشْرَى

“Bu gönül gam, dert ve kederi kendisine hedef kılmış

Ne sabır kaldı ne sükûn kaldı ta mahşer gününe kadar”¹⁷⁹

2.1.4. İhlâs

İhlâs, sözlükte, “gösterişten uzak olmak, samimi olmak, duruluk, içtenlik, gönülden bağlı olmak”¹⁸⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Cürcânî, ihlâsı Allah ile kul arasında perde

¹⁷² Naml Sûresi, 16/69.

¹⁷³ Zuhuruf Sûresi, 43/10.

¹⁷⁴ Kasas Sûresi, 28/54.

¹⁷⁵ Bakara Sûresi, 2/153; Enfâl, 8/46.

¹⁷⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.302.

¹⁷⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 222.

¹⁷⁸ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

¹⁷⁹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 323.

¹⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisanu'l- Arab*, II, 1227; er- Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 204.

olarak tarif eder. Öyle bir perde ki meleklerin, şeytanın ve hatta nefsin dahi fark edemediği ince bir çizgidir.¹⁸¹

Riyanın zıddı olan ihlâs, kalbe ve zihne zarar verecek bütün düşüncelerden uzak durmak mânasına gelir. Başka bir ifadeyle ihlâs, konu ne olursa olsun Hakk'ın rızâsına uygun davranmak ve riya kapısının tamamıyla kapatacak şekilde samimi olmaktır.¹⁸² Nitekim Yusuf en-Nebhânî (ö. 1350/1931), ihlâsı amellerin kabul olması için bir ön şart olarak görmekte, riya ile yapılan amellerin ise sevap yerine günaha sebep olacağını ifade etmektedir.¹⁸³ Yüce Allah, “*Dikkat ediniz din yalnızca Allah'a hastır.*” buyurarak¹⁸⁴ yapılan bütün amellerde Allah'ın rızâsını gözetmeyi ve dünyevî amaçları terk etmeyi emretmektedir.

Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859) ihlâsın üç tana belirtisi olduğunu söyler. “*Kulun gözünde halkın kendisini övmesi ile yermesinin eşit olması. Yaptığı amellerde amellerini görmeyi unutmaması. Yaptığı amelin kendisine âhirette bir sevap getireceği düşüncesini aklından çıkartması.*”¹⁸⁵

Şiirlerinden de anlaşıldığı üzere Hayderî, sürekli bir nefis muhasebesi yapmakta, nefsinin levm etmekte, kendisini övmeyi ve yermeyi eşit görmektedir. Hayderî, “*kendinizi temize çıkarmayın*”¹⁸⁶ âyeti gereğince benlik iddiasına kapılmak veya aczini unutmak yerine kendisinin mağrur olduğunu, ihlâstan uzak olduğunu itiraf edip Allah'tan bağışlanma dilemektedir.

عُمْرُ هَاتُ و بَلُّ بُورِي بِنَفْسَا خُو تُو مَغْزُورِي

زُ إِخْلَاصِي كَلِّكَ نُورِي لِمِنْ رَحْمِي بِكَ يَا رَبِّ

“Ömür geldi geçti sense nefsinle mağrursun

İhlâstan ne de uzaksın, bana bana merhamet et ya Rab”¹⁸⁷

2.1.5. Rızâ

Rızâ, sözlükte “*hoşnut ve memnun olmak, beğenmek, kızma ve darılmanın zıddı,*

¹⁸¹ Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s. 28.

¹⁸² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 169.

¹⁸³ Mesut Yiğit, *Yusuf en-Nebhânî'nin Şiirindeki Tasavvufi Unsurlar*, Fecr Yayınları, Ankara, 2020, s. 122.

¹⁸⁴ Zümer Sûresi, 39/3.

¹⁸⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 244.

¹⁸⁶ Necm Sûresi, 53/32.

¹⁸⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 269.

tasvip etmek” anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁸ Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1015), rızâyı “*ilâhî hüküm ve kazâyâ itiraz etmemek*”, Cüneyd-i Bağdadî, “*tercihte bulunmayı terk etmek*”, Hâris el- Muhâsibî (ö. 243/857), “*Îlâhî irâde hükmünü yerine getirirken kalbin huzur ve sükûn içinde olması*” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸⁹ Rızânın hallerden bir hal mi yoksa makamlardan bir makam mı olduğu hususunda farklı görüşler söylenmiştir. Horasanlı sûfiler, rızâyı kulun kendi gayretiyle elde ettiği bir makam olarak görmüşlerdir. Iraklı sûfiler ise rızâyı çaba sarf etmeksizin Allah tarafından kulun kalbine yerleştirilen bir hal olarak tarif etmişlerdir.¹⁹⁰ Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), rızânın bidayeti kulun çabasına bağlı bir makam, nihyeti ise kulun kesbi olmaksızın bir hal olduğunu söyleyerek bu iki görüşün arasını birleştirmenin mümkün olduğunu söylemiştir. Rızâ hakkında çeşitli tanımların olmasının sebebi, herkesin kendi haline ve meşrebine göre tarif etmesidir.¹⁹¹ Tarikat imamlarına göre rızânın şartı, kazadan sonra olmasıdır. Kaderin tahakkukundan önce rızâdan bahsedilemez. Bu olsa olsa rızâyâ azmetmek olur. Nitekim sabır konusu da böyledir yani sabır da rızâ da kazânın vukuundan sonradır.¹⁹²

Rızâ iki çeşittir. Biri Allah’ın kuldun razı olması, diğeri ise kulun Allah’tan razı olmasıdır.¹⁹³ Hayderî’ye göre kulun Allah’tan razı olması, imanın bir işaretidir. Rızâ iman etmek, iman gereği gibi yaşamak, tevekkül edip teslimiyet göstermektir. Allah’ın kuldun razı olmasının alâmeti ise yine imandır. Hayderî’ye göre Yüce Allah razı olduğu kullarını nimetlere gark eder. İki cihanda da en büyük nimet imandır. Dolayısıyla hakkıyla iman edenler Allah’ın rızâsına erişenlerdir.¹⁹⁴

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin rızâ ile ilgili görüşleri yukarıda geçen sûfilerle paralellik arz etmektedir. Onlardan farklı bir görüş beyan etmemiştir. Ancak kendisine has nitelemelerle rızâ kavramını ele almıştır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre rızânın en büyük kaynağı sevgidir. Eğer

¹⁸⁸ Râzî, *Muhtârü’s-Sihah*, s. 262; İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, III, s. 1663.

¹⁸⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 231-233; Uludağ, *Doğuş Dönemi Tasavvuf*, s. 167.

¹⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 231-233; Uludağ, *Doğuş Dönemi Tasavvuf*, s. 167.

¹⁹¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 231.

¹⁹² Zafer Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 807.

¹⁹³ Mehmet Yavuz Şeker, “*Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühüdün İki Temel Parametresi: Mârifet ve Rızâ*”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 834; Beyyine Süresi, 96/8.

¹⁹⁴ Sıddık Mıntaş, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri*” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

bir kulun kalbinde muhabbetullah varsa o kimsenin rızâ makamına ulaşması çok da zor olmayacaktır. Kişi sevdiği için her şeye katlanır hatta sevgiliden gelen elem bile hoşuna gider ve hiçbir şekilde şekva etmez. Böylece kul, kazâ-i ilâhî karşısında sâdik ve sarsılmaz bir duruş sergiler. Hayderî'ye göre Allah'ın rızâsına giden yol, mürşidin rızâsından ve muhabbetinden geçmektedir. Rızâ, mürşidin verdiği kararlara razı olmayı, tarikat âdâbı ve seyrüsülûk noktasında onu hiçbir şekilde sorgulamamayı gerektirmektedir. Bu ise Hakk'ı razı etmeye ve O'ndan gelene razı olmaya bir mukaddimedir.¹⁹⁵

2.1.6. Murâkabe

Murâkabe, sözlükte “denetlemek, dikkati belli bir noktaya toplamak, gözetlemek, gözaltında tutmak, kontrol etmek” anlamına gelir.¹⁹⁶ Tasavvufî bir terim olarak murâkabe, “kulu yüce rabbinin her an kendisinin halini bildiğini ve gördüğünü bilmesidir. Bu bilgi ve şuurun devam etmesi, rabbini murâkabe etmektir. İşte bu ilim ve irfân bütün hayırların aslıdır.”¹⁹⁷ Murâkabe, sâlikin masivaya meyletmeyi bırakarak kalbini Allah'a bağlaması ve günlük yapılan bütün işlerin ve amellerin Allah'ın rızâsına uygun olup olmadığını kontrol etmesidir.¹⁹⁸ Sûfiler, Cibrîl hadisinde geçen Allah'ı görüyormuşçasına kulluk etmek veya Allah'ın her an bizi gördüğü hissiyatıyla ibadet etmek¹⁹⁹ düsturunu murâkabeye delil saymışlardır.²⁰⁰

Nakşibendî tarikatında murâkabe, lafza-i celâlin anlamını düşünmek, tefekkür etmek ve vücudun bütün zerreleriyle zikretmektir. Nakşiler bu şekilde icra edilen murâkabenin “Lâ ilâhe illallah” zikrinden daha üstün olduğunu, ilâhî cezbelere celp etmeye ve mânevî huzura kavuşmaya daha elverişli bir yol olduğunu söylemektedirler.²⁰¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, murâkabeyi “şeriatı ikâme etmede ve nefsin hilelerinden korunmada titiz davranmak” şeklinde tarif etmiştir.²⁰² Mutasavvıflar, kişinin

¹⁹⁵ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

¹⁹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.225; Süleyman Uludağ, “Murakabe”, *DİA*, Cilt 31, TDV, Ankara, 2020, s. 204.

¹⁹⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 228.

¹⁹⁸ Abdurrahman, Memiş, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2014, s. 183.

¹⁹⁹ Cibrîl hadisi için bkz. Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi'u't-Tirmizî*, Mehmet Türk (trc.) Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 441.

²⁰⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s.127-128; Abdurrahim Alkış, *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, s. 165.

²⁰¹ Muhammed b. Muhammed Hüseyinî ez-Zebîdî Murtedâ, *İthâfu'ssaâdeti'l-muttakîn bi Şerhi Esrârî İhya-i Ulûmiddîn*, Matbaatü Meymeniyeye, Mısır, 1894, c. 10, s. 100.

²⁰² Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024

zâhirini düzeltmesi için iç âleminin düzeltilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bâtının ıslahı için ise murâkabeyi şart koşmuşlardır. Hâris el- Muhâsibî bu hususta şöyle demiştir: “*Kim bâtınını murâkabe ve ihlâs ile tashih ederse zâhiri mücâhede ve sünnete tâbi olmakla süslenir*”²⁰³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre murâkabe iki kısımdan oluşur. Bunlardan biri Allah’ın bizi her daim gözetlediğinin şuurunda olmaktır. O’nun isimlerinden biri de Rakîb’dir. Bütün mahlûkat O’nun gözetim ve denetimi altındadır.²⁰⁴ Bu murâkabenin zâhir boyutudur. Diğeri ise kalbî ve zihnî murâkabedir. Hayderî’ye göre mühim olan kalbi alakadar eden bâtınî murâkabedir. Kurbiyyet makamına ulaşmak için kulun her an Allah’ın Basîr, Kâdir, Semî’ Alîm isimlerini derin bir şekilde tefekkür etmesi ve sürekli huzurda olduğunu unutmaması gerekir.²⁰⁵

2.1.7. Zühd

Zühd, lügatte “*yüz çevirmek, soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek, arzuyu terk etmek*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁶ Tasavvufi bir terim olarak ise zühd, en genel tabiriyle Hakk’a yönelmek için dünya ve içindeki her şeyden yüz çevirmek, Allah ile kul arasına girebilecek her şeye karşı mesafe koymaktır.²⁰⁷ Dünyaya karşı bu tavır hem davranış şeklinde hem de kalben meydana gelmelidir. Nitekim Cüneyd-i Bağdâdî’nin şu ifadesi bunun bir göstergesi olarak zikredilebilir: “*zühde elde malın, kalpte mal sahibi olma arzusunun bulunmamasıdır.*”²⁰⁸

Zühdün üç derecesi vardır. Birincisi büyük-küçük bütün günahlara karşı zühd sahibi olmaktır ki bu da her Müslümana farzdır. İkincisi, şüpheli şeylerden uzak durmak ve helâl olsa dahi fuzuli olanı terk etmektir. Zühdün bu mertebesine vera’ denir. Üçüncüsü ise helâl-haram fark etmeksizin Allah ile kul arasına girecek her şeyi terk etmektir.²⁰⁹

²⁰³ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Esfiyâ*, Dâru Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1988, c. 10, s. 75.

²⁰⁴ Ahzâb Sûresi, 33/52.

²⁰⁵ Siddık Mıntaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, III, 1876; Râzî, *Muhtârü’s-Sihah*, s. 289; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

²⁰⁷ Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, Cilt 44, TDV, İstanbul, 2013, s. 533-535; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 397.

²⁰⁸ Uludağ, *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, s. 156.

²⁰⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 165.

İmam Kuşeyrî, Yahya b. Muâz'ın (ö. 258/872) zühd hakkındaki şu sözünü rivayet etmektedir. “*Yahya b. Muâz şöyle demiştir: zühd mal ile cömertlik yapmayı gerektirir; ilâhî muhabbet ise can ile cömertlik yapmayı gerektirir.*”²¹⁰ Bu tarife göre zühdden daha ileri bir seviye varsa o da muhabbet olduğudur. Sûfilerin hayatlarına ve sözlerine bakıldığında zühitten maksatları çalışmayı bırakmak veya ruhbanlar gibi bir hayat sürmek değildir. Onların zühitten kastettikleri şey, tûl-i emeli terk etmek ve kalbi mâsivâdan arındırmaktır.²¹¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, her ne kadar zühdü ilmî bir konu olarak ele almamış olsa da kendisinin zühd ile ilgili görüşlerini hem yaşantısında hem de şiirlerinde görmek mümkündür. Onun yaşamının zâhidane bir şekilde geçtiği, hiçbir zaman başkasının elineğine rağbet etmediği, azla yetinmeyi bir düstur edindiği halefleri tarafından bize aktarılmaktadır.²¹² Bütün ömrünü ilim, irfân, hizmete ve Hak Teâlâ'nın yoluna adayan Hayderî, halk tarafından kendisine yapılan dünyevî teklifleri “*Bizim muradımız bu değildir.*” diyerek geri çevirmiştir.²¹³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin zühd anlayışı şiirlerine de yansımıştır. O, bir kasidesinde dünyanın fâni olduğuna, dünya sevgisinin kalpte yer edinmesinin tehlikeli bir durum olduğuna ve nihayetinde dünyanın insanı aldatan bir düşman olduğuna şöyle dikkat çekmektedir:

دَلُو دُنْيَا بَطَّالَهُ تَقْدَهُ خُونُ وَ خَيَّالَهُ

زَيْرًا نَبِينُ هَقَّالَهُ بِرُ دُرْمِنُ وَ نَيَّارَهُ

“*Ey gönül! Dünya fânidir, hepsi hayaldir, rüyadır*

Ona dost olmayın çünkü o büyük bir düşmandır”²¹⁴

Kasidenin devamındaki başka bir beyitte ise dünya ve dünya metanın geçici olduğu vurgulanmıştır. Yüce Allah'ın (c.c.) buyurduğu gibi “*Size verilen şeyler, dünya hayatının*

²¹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 166.

²¹¹ Safer Dal, *Tasavvuf Terimleri*, 2. Baskı, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul, 2013, s. 436; Mehmet Şirin Ayış, *Tarikat Adabı Muhammed b. Hasan es-Semennüdi'nin Hayatı Eserleri ve Tarikat Âdabı ile İlgili Görüşleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015, s. 299.

²¹² Diyaeddin Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²¹³ Diyaeddin Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²¹⁴ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 287.

geçici nimeti ve süsüdür.”²¹⁵ Hayderî, dünyanın geçici oluşunu Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Dünyada sanki bir garip veya bir yolcu gibi ol.”²¹⁶ hadisine gönderme yaparak geçici olarak konaklanan bir otele benzetmiş ve akıl sahibi kimselerin buna aldanmaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Hayderî, dünya malını biriktirmenin, servet edinmenin kişiye ağır bir yük olduğunu şu beyitlerle ifade etmektedir:

دُنْيَا أَوْ تَيْلَهُ خَانَهُ تُوْ جُنْدُ رُوْرًا مِيقَاتِهِ

تُوْ بُعَاقِلِي بِرَانِهِ دُنْيَا نَهْ مَالَهُ بَارَهْ

“Dünya birkaç günlük misafir olduğun bir oteldir, handır

Sen akıllısın bil ki dünya servet değil yüküdür”²¹⁷

Başka bir beytinde, “De ki dünyanın nimetleri çok azdır. Allah’tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır.”²¹⁸ âyetine gönderme yaparak âhiret yurdunu kazanmayı şöyle öğütlemektedir.

تُوْ أَخْرَتِي أَفَاكَهْ دَرْدِي خُوْ بِي دَوَاكَهْ

أُوْ بِي خَيْرَهْ أَدَاكَهْ أُوْهْ رُبُوْ تَهْ كَارَهْ

“Sen âhiretini kurtar onunla dertlerini gider

O sevabı eda eyle senin için kâr olan budur”²¹⁹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye zühd hakkında sorulunca kendisi şöyle cevap vermiş: “asıl zühd fakir ya da miskin olmak değil, varlık içinde olsa dahi dünya malına bir tezek parçası kadar değer vermemektir.”²²⁰ Hayderî’nin bu ifadelerine göre zühd, herhangi bir fakirlik sevgisi değildir. Ancak dünya malına karşı kalpte sevgi ve muhabbet beslememektir. Cüneyd-i Bağdâdî’nin tâbiriyle kalpte mal sahibi olma arzusunu bulundurmamaktır.²²¹

²¹⁵ Kasas Süresi, 28/60.

²¹⁶ İbni Mâce, Zühd, 3.

²¹⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.287.

²¹⁸ Nisa Süresi, 4/77.

²¹⁹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.288.

²²⁰ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²²¹ Uludağ, *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, s. 156.

2.2. SEYRÜSÜLÛK KONULARI

2.2.1. Mürid-Mürşid Âdâbı

Mürid, sözlükte “*ehli irade, talep eden, isteyen, arzu eden* gibi anlamlara gelmektedir. Mürşid ise “*delil, kılavuz, rehber, yol gösteren*” mânasına gelir.²²² Tasavvuf literatüründe mürşid yerine şeyh, pîr, eren, velî gibi kavramlar da kullanılmaktadır. Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), mürşidi “Nefislerin âfetlerini, hastalıklarını, tedavilerini bildiği, ilacını tanıdığı, iyileştirebildiği ve rehberlik ettiği için bu konuda kemâle erdirme mertebesine ulaşan kişidir.”²²³ şeklinde tarif etmiştir.

Mürid, mânevî terbiyeye yeni giren ve Hakk’ı isteyen,²²⁴ kendi iradesi ile tarikata giren ancak mürşidini bulunca kendi iradesini mürşidinin iradesinde yok eden kimseye denmektedir.²²⁵ Hakk’ı irade edene mürid, Hak tarafından irade edilene murâd denir. Ancak Kelâbâzî’ye göre mürid ile murâd ikisi aynıdır. Yani kulun Allah’ı irade etmesinin nihai sebebi, Allah’ın daha evvel kulunu irade etmiş olmasıdır.²²⁶

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre bir kimse mutlak anlamda kendisini Allah yoluna bağlayabiliyorsa bir mürşide bağlanması icap etmez. Ancak bu âhir zamanda bu durum mümkün değildir. Dolayısıyla bir mürşid-i kâmilin yolunu tutmak artık her müminin için kaçınılmaz bir şarttır. Hayderî, insanın mânevî yolculuğundaki en büyük engel olarak nefis ve şeytanı işaret etmektedir. Bu engelleri aşmanın ve benzeri kalbî hastalıkları tedavi etmenin yegâne yolu bir mürşidin terbiyesinde yetişmektir. O, mürşidin gerekliliğini şu veciz ifadelerle vurgulamıştır:

سَنَدَه تَصَدِيقُ اَنْ كِي گِيشِن سَنَدَكِي جُمْلَه جَفَا

نَفْسِ شَيْطَانِي اِيْتَرَسَن حَسْتَلَكَدَن بُولُ شِيفَا

شَوْ طَبِيبِيْنَه وَارَ هِدَايَتِ هَمْ وَلايَتِ هَمْ وَفَا

كَنْدَنَه طُوْتِ اَخْرَتِ اِيْچُونُ اِلْهِنُ دُوَسْتَلَرِي

“*Sen de tasdik et ki gitsin sendeki cümle cefa*

²²² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 263.

²²³ Abdürrezzak Kâşânî, *Sûflerin Kavramları Istılahâtı's-sûfiyye*, Abdurrezzâk Tek (trc.), Bursa Akademi, Bursa, 2014, s. 90.

²²⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 140.

²²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 263.

²²⁶ Süleyman Uludağ (hızl.), *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, s. 221.

Nefsi şeytani itersen hastalıktan bul şifa

Şu tabipte var hem hidâyet hem velâyet hem vefâ

*Kendine tut âhîret için İlâh'ın dostlarını*²²⁷

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, insanlara rehber olacak mürşidin birtakım şartlara sahip olması gerektiğini düşünür. Ona göre mürşid-i kâmilin taşınması gereken şartlar şöyledir:

Şer'î ilimlere vakıf olması, farzlarda kusur etmemesi, Resulullah'ın Sünnetine ittiba etmesi, bir mürşid terbiyesinde seryrüsülükünü tamamlamış olması, haramlardan yüz çevirmesi, mekruh olandan uzak durması, bid'atlardan uzak durması, sadece Allah rızâsı için hizmette bulunması, insanlara karşı cömert, şefkatli ve hoşgörülü olması, âdil olması, müritleriyle ilgilenmesi. Hayderî, keşf ve keramet sahibi olsa dahi bu özellikleri taşımayan bir şeyhe intisap edilemeyeceğini vurgulamıştır.²²⁸ Hayderî'ye göre bir mürşid, her an müridlerinden haberdar olmalıdır. O, bu konuda şöyle demiştir: *“Müridlerinin hallerinden haberdar olmayan bir mürşid bu işi bıraksın, gitsin babasına çobanlık yapsın.”*²²⁹

Öte yandan Hayderî, bir müridin mürşidinden istifade etmesi ve ondan feyiz alabilmesi için de birtakım şartlar saymıştır. Bu şartlardan ilki ihlâstır. Mürid, şeyhinin bütün amellerinin yalnızca Yüce Allah'ın rızâsı için olduğuna inanmalı, hidâyet ve rahmetin, şeyhin vasıtasıyla mümkün olabileceğine dair tam bir teslimiyet içinde olmalıdır. Müridde bulunması gereken bir diğer özellik de teslimiyettir. Her ne sebeple olursa olsun mürid, şeyhinin yaptıklarına veya söylediklerine itiraz etmemeli, kendisine verilen vecibeleri sorgulamadan yerine getirmelidir. Mürid-mürşid ilişkilerinde Hayderî için en mühim şey ise muhabbetir. Çünkü muhabbet kalbin yumuşamasına ve feyzin ziyadeleşmesine en büyük vesiledir. Muhabbet tasavvufî terbiyenin olmazsa olmazıdır. Öte yandan mürid şeyhine karşı samimi olmalı, problemlerini şeyhe açmalı ve kalbine gelen her türlü vesveseleri şeyhi ile paylaşmalıdır.²³⁰ Müridin kalbine gelen tehlikeli

²²⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, 453.

²²⁸ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²²⁹ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²³⁰ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

vesveselerden biri de herhangi bir sözüne karşı şeyhinden delil isteme arzusudur. Müridin böyle bir davranıştan uzak durması gerekir. Çünkü bu durum mürid ile şeyhin arasındaki ahdin bozulmasıyla sonuçlanır. Nitekim müridin yapması gereken şey, şeyhinin her sözüne koşulsuz bir şekilde inanması ve amel etmesidir.²³¹

Hayderî, müşidlerine karşı büyük bir muhabbet ve saygı duymuş, onlara son derece hürmet etmiştir. Hazne müşidlerini methederken onlara duyduğu saygıyı ve sadâkati bir kasidesinde şöyle dile getirmiştir:

كس نزانى قيمتى فى مرشيدى آخر زمان

خيدرى تولى لتكيا جزئوى شيخى عظيم

“Kimse bilmez ki bu âhir zaman müşidinin kıymetini

Hayderî Hazne tekkesinin, büyük şeyhin hizmetkârıdır.”²³²

Hazne şeyhlerinden herhangi birisi Hayderî’yi ziyarete geldiğinde Hayderî onları görür görmez cübbesini ve sarığını çıkarmış ve şöyle demiştir: *“Sizin olduğunuz yerde benim ne şeyhliğim ne de hocalığım kalır.”* Hayderî’nin müşidlerine karşı bu sadâkat ve saygısı, onun almış olduğu terbiyeni bir tezahürüdür.²³³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin müridleriyle ilişkisine baktığımızda yukarıda anlatılan hususların harfîyen yerine getirdiğini, onlara müşfik bir baba gibi davrandığı görmekteyiz. Oğlu ve aynı zamanda halifesi olan Şeyh Ahmed, bu hususta şunları aktarır: *“Biz müridlerin yanında veya toplumda babamıza baba demeye utanırdık. Çünkü o, bütün müridlerine bir baba şefkatiyle bakardı ve bütün müridler ona baba derdi. Çünkü gerçekten müridlerine hem babaydı hem de müşid idi. Dolayısıyla biz ona babamız, seydamız veya müşidimiz demeye çekinirdik.”²³⁴*

2.2.2. Bey’at/İntisap

Bey’at, sözlükte, *“Satmak, Ahdetme, söz verme, bu amaçla el sıkma”* anlamına gelmektedir. Tasavvufta ise mürid adayının şeyhe teslim olacağına, ona bağlı kalacağına,

²³¹ Mehmet Şirin Ayış, *Tarikat Adabı Muhammed b. Hasan es-Semennûdi’nin Hayatı Eserleri ve Tarikat Âdabı ile İlgili Görüşleri*, s. 168-169.

²³² Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 341.

²³³ Ahmed Çelik, *“Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

²³⁴ Ahmed Çelik, *“Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

onun söz ve davranışlarına itiraz etmeyeceğine dair söz vermektir.²³⁵ İnâbe, el alma, mubâyaa, intisap, ikrar ahid gibi terimler de bey'at anlamında kullanılmaktadır.²³⁶

Tasavvuftaki bey'atin temelleri hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarına dayanmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.), Akabe'de İslâm'a girmek isteyen Medinelilerden biat almıştır. Aynı şekilde sahâbe-i kirâm, Hudeybiye'de canlarıyla mallarıyla Peygamber (s.a.v.) ile birlikte savaşacaklarına dair söz vermişlerdir. *"Onların Allah Rasûlüne olan bey'atleri Allah'a yapılmış bey'at sayılmaktadır."*²³⁷ Âyeti ile Allah'ın övgüsüne mazhar olmuşlardır.²³⁸

Naşîbendî-Hâlidî-Haznevî'ye intisap etmek isteyen tâlibin öncelikle bir şeyhe veya onun halifelerinden birine biat etmesi gerekmektedir. Biat için ise âdâblarına uyacak şekilde tevbe etmesi icap eder. Halk arasında bey'at, tevbe vermek veya tevbe almak olarak bilinir. Tevbe, kul ile Rab arasında olduğundan ve bir kulun günahından dolayı başka bir kula tevbe etmenin itikat açısından sakıncalı olduğundan dolayı bey'at bazı çevrelerce eleştiri konusu olmuştur. Ancak genelde bütün Naşîbendiyye mensuplarında özelde Hayderîlerde biat yapılırken şeyh tevbe telkininde bulunur. Çünkü tasavvuf yoluna giren kişi yeni bir hayata başlamış olur ve kendisine tevbe vacip olur. Aksi takdirde mazide yapılan hata ve günahlarla dolu bir kalbe tasavvufi terbiyeyi vermenin bir manası olmaz.²³⁹ Gerçekte tevbe almak veya vermek gibi bir hadise gerçekleşmez. Bu konudaki eleştirilerin sebebi basit bir isimlendirme hatasından kaynaklanmaktadır.

Bey'at şu şekilde yapılır: Şeyhin karşısında diz dize oturulur ve elini tutarak şeyhin telkinde bulunduğu şu sözleri tekrarlanır: "Allah'ım yapmış olduğum bütün günahlarımdan pişmanım. Keşke hiç yapmasaydım, bundan sonra bir daha yapmayacağım." Tevbe ve istiğfardan sonra tâlip şeyhi kendisine mürşid kabul eder ve daha sonra aşağıda belirtilen âdâbları yerine getirip tarikatın bir müridi olur.²⁴⁰

Daha sonra tevbe niyetiyle gusül abdesti ardında tevbe niyeti ile normal abdest

²³⁵ Seyyid Câfer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfân Terimleri Sözlüğü*, Hakkı Uygur, (çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 73; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.75.

²³⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.186.

²³⁷ Fetih Süresi, 48/10.

²³⁸ Abdurrahim Alkış, *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, s. 198.

²³⁹ Sıddık Mintaş, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²⁴⁰ Sıddık Mintaş, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

alınır. Talip bunu yaparken bütün günahlarının su ile birlikte temizlendiğini tefekkür eder ve bu itikat eder. Ardından iki rekât istihâre namazı kılar. Namazın hemen akabinde kendisi samimi bir şekilde Allah’a (c.c.) tevbe eder. Mürid tevbe faslını bitirdikten sonra kendi içinden 25 “Estağfirullah” der ve yedi Fâtiha okuyup bunun sevabını Peygamber Efendimiz’e (s.a.v.), âline, ashâbına ve sâdât-ı kirâma hediye eder. Mürid, ardından ölüm râbitasına başlar. Kendisini öldüğünü, yıkanıp kefenlendiğini musallada namazının kılındığını, kabre konulduğunu, herkesin onu yalnız bıraktığını ve sorgu meleklerinin sorgusuna tabi tutulduğunu hayal eder ve bunun üzerine nefis muhasebesi yapar. Nihayetinde ise mürşid râbitası yapar.²⁴¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, birçok kasidesinde Hazne’deki mürşidlere intisap edenin büyük nimetlere kavuşacağı, bu intisabın bir sermaye değerinde olduğunu vurgulamıştır.

بُو رَنِيْسِي فِي طَرِيْقِي صَاحِبِي عِلْمٍ وَ جَمَالٍ

هَرْجِي بِيْعَتْ كِر بِنَصْدِيْقٍ وِي رُ خُوْرَا بِرُ رَأْسِي مَالٍ

“İlim ve cemâl sahibi, tarikatın reisi oldu

Her kim bey’at ettiyse şüphesiz kendine sermaye edindi”²⁴²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî başka bir beyitte ise bey’at için “teslim olmak” ifadesini kullanmıştır. Çünkü mürşide intisap etmenin en büyük şartı koşulsuz teslimiyettir, güvendir. Hayderî, devamında mürşide intisap etmek için zaman kaybetmemek gerektiğini, aksi takdirde gün gelir insan ömrü buna yetmez ve bunun için geç olabileceğinin altını çizer. Son olarak Hayderî, bir mürşide intisap etmeyi kurtuluş reçetesi olarak görmektedir.

رُو هَرَنْ تَسْلِيْمٍ بَيْنَ هِي أَمْ نُتُوْنُ أَلْجُ وَ تُرَابٍ

بَلْجِي أَمْ بِنِيْرَا خَلَاَصِيْنُ رُ هَلَاكٍ وَ رُ عَذَابٍ

“Ölüm gelmeden çabuk gidin teslim olun

Belki bununla azaptan ve helâk olmaktan kurtuluşa ereriz”²⁴³

²⁴¹ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²⁴² Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 310.

²⁴³ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 308-309.

2.2.3. Sohbet

Sohbet, sözlükte “arkadaşlık, hasbihal, yoldaş olma, birliktelik” gibi anlamlara gelmektedir.²⁴⁴ Tasavvufî bir terim olarak daha çok mürid ile mürşid birlikteliği anlaşılmaktadır. Ancak sohbet sadece bu ikili beraberlikten ibaret değildir. Nitekim belli bir yerde toplanma hali de sohbet sayılabileceği gibi birlikte yolculuk yapmak da bir çeşit sohbet sayılmaktadır.²⁴⁵

Hz. Peygamber’i (s.a.v.) gören, O’na iman eden ve kendisiyle arkadaşlık yapan nesle verilen sahâbe kelimesi de “sohbet” kökünden gelmektedir. Tasavvuftaki sohbet âdâbı da Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbenin bu örneğinin bir tezahürü ve devamı niteliğindedir.²⁴⁶ Sûfîler, sohbeta büyük bir önem vermişlerdir. Özellikle Mevlevîler ve Nakşibendîler sohbeti uzlet ve halvete tercih etmişler ve sohbeti tarikatın bir esası saymışlardır. Nakşibendiyye tarikatının on bir ilkesinden biri olan “Halvet der encümen” yani halk içinde Hak ile olmak bir bakıma sohbet anlamına gelmektedir.²⁴⁷

İnsan günlük hayatında birçok kişi veya kişilerle birlikte vakit geçirmekte, sohbet etmektedir. Burada mühim olan şey ise sohbetin gayesidir. Sohbetin mahiyeti hususunda Zünnûn el-Mısri şöyle demiştir: “Allah Teâlâ ile ancak O’nun emirlerine uyararak beraber ol. Halk ile sadece onlara samimi davranarak ve nasihat ederek beraber ol. Nefsin ile ancak ona muhalefet ederek beraber ol. Şeytan ile yalnız kendisine düşman olarak beraber ol.”²⁴⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin hayatında sohbetin büyük bir önemi vardır. O, içinde yetişmiş olduğu Nakşibendiyye geleneğinin bir gereği olarak her türlü fırsatı değerlendirilmiş, mürşidlerinin dinî-tasavvufî sohbetlerine iştirak etmiştir. Özellikle irşad faaliyetlerinde bulunduğu dönemlerde girdiği her mecliste sohbetler düzenlemiş, insanları irşad etmiş ve bundan büyük bir haz duymuştur.²⁴⁹ Hayderî’nin sohbet hakkındaki şu ifadesi oldukça manidardır: “Allah herkese bir görev vermiş, bana da

²⁴⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 321; Süleyman Uludağ, “Sohbet”, *DİA*, Cilt 37, TDV, İstanbul, 2009, s. 350-351.

²⁴⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 321.

²⁴⁶ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 189-190.

²⁴⁷ Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 918.

²⁴⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 324.

²⁴⁹ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

*sohbeti emretmiştir.*²⁵⁰ Sohbetin bir anlamı da halk dilinde yaygın olarak kullanılan “konuşma dertleşmek ve paylaşmaktır. Hayderî’nin bir halk adamı olduğu göz önünde bulundurduğumuzda onun çoğunlukla sohbeti bu anlamda kullandığı ve bununla irşad ve tebliği amaçladığı söylenebilir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin tarikat mensuplarına düzenlediği sohbetleri daha çok Nakşibendiyye âdâbı, güzel ahlâk, takvâ, ihlâs, mânevî hastalıklar ve bu hastalıklardan korunma yolları vb. meselelerden oluşurken halka vermiş olduğu sohbetleri ise komşuluk hakları, ibadetler, büyük- küçük günahlar, anne- baba hakkı, kul hakkı gibi genel konulardan meydana gelmekteydi.²⁵¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, daha çok insana ulaşmak ve onlara nasihatlerde bulunmak için köy köy dolaşmış, büyük küçük demeden karşılaştığı her insana bir kelime dahi olsa nasihat etmiş ve sıkıntılarını paylaşmıştır. Ömrünün son yıllarında şeker hastalığına yakalanmış, hastalığı epeyce ilerlemiştir. Öyle ki bu hastalığın tesiriyle ayakuçlarında korkunç yaralar çıkmış ve neredeyse yürüyemez hale gelmiştir. Bu vaziyette dahi haberdar olduğu her taziyeye gitmeye gayret edermiş. Hayderî’nin yakınları neden kendisini bu kadar zorladıklarını sorduklarında onlara “*Taziyeler insanların bir arada bulunduğu meclislerdir. Ben de onlara sohbet ederek bu fırsatı değerlendirmek istiyorum. Bu benim vazifemdir.*”²⁵² şeklinde cevap vermiştir.

Sohbet, Hayderî’nin kasidelerinde de çokça yer alan bir terimdir. O, mürşidi Şeyh Ahmed Haznevî’nin sohbetini methettiği bir kasidesinde şu beyitleri kaleme almıştır:

صُحْبَتًا وى دِلْ حَلَانْدَى قُطْبُ وِ اُسْتَادَى مَه يَه

صُحْبَتًا وى مَرْهَمًا دِلْ مُحْبَبًا وى رَحْمَى نَازِلْ

“Onun sohbeti gönül dağlar, kutbumuz ve üstadımızdır o

Onun sohbeti gönüllerin dermanıdır, muhabbeti nazil olan rahmettir.”²⁵³

Haznevî ailesine yürekten bağlı olan Hayderî, başka bir kasidesinde Şeyh

²⁵⁰ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz, 2024.

²⁵¹ Diyaeddîn Çelik Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

²⁵² Ahmed Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz, 2024.

²⁵³ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 338.

Abdurrezzâk Helelî'nin vefatına olan üzüntüsünü ve onun sohbetinden mahrum kalışını şöyle haykırmaktadır:

حَقَّه أُرْ دِلْ لِشَيْشَاخْمُ زُ فِرْقَا صُحْبَتَا سَيِّدَا

“*Seyda'nın sohbetinin firkatinden gönlümü dağlayasım gelir*”²⁵⁴

Netice itibariyle denilebilir ki Hayderî'nin yaşantısının merkezinde sohbet ve muhabbet vardır.

2.2.4. Zikir

Zikir, sözlükte “*yâd etmek, hatırlama, dili ve kalbiyle anma, unutmamanın zıddı, övgü, şöhrət*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁵ Tasavvuf terminolojisinde zikir, Allah'ı anmak, O'nu hatırdan çıkarmamak, unutmamak şeklinde ifade edilir. Öte yandan tasavvuf ehlinin belli söz ve ibareleri belli zamanda ve miktarda usulüne uygun bir şekilde düzenli olarak söylemelerine zikir, vird veya hizip denmiştir.²⁵⁶

Zikir kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle birlikte iki yüz doksan iki yerde geçmektedir. Bu âyetlerde zikir, Allah'ı tesbih etmek, nimetlerini anmak, namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak, tefekkür etmek gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁵⁷ Zikirde esas olan gaflet halini ortadan kaldırmaktır. Yüce Allah “*Unuttuğun zaman hemen Rabbini zikret*”²⁵⁸ buyurmaktadır. Muhammed b. İbrâhim Kelâbâzî (ö. 380/990), bu âyeti Allah'ı unuttuğun zaman değil, Allah dışındaki her şeyi unuttuğun zaman Rabbini zikret şeklinde tefsir etmiştir.²⁵⁹

Sûfilere göre zikrin birçok faydası vardır. Bunlardan biri, kalpteki Allah sevgisini açığa çıkartmak, muhabbetle Allah'ı tâzim etmek ve O'nun ile kurbîyyet kurmaktır.²⁶⁰ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî de zikrin muhabbet ve nefisten arınmış bir ruhla olması gerektiğine şu sözleriyle işaret etmiştir: “*Allah'a giden en kısa yol, O'nun sevgisidir. O'nun sevgisi, ancak sevenin, nefsten arınmış bir ruha bürünmesiyle saf hâle gelir.*”

²⁵⁴ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 465.

²⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, III, s. 1507; er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 240.

²⁵⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 393.

²⁵⁷ Reşat Öngören, “Zikir”, *DİA*, Cilt 44, TDV, İstanbul, 2013, s. 409-412.

²⁵⁸ Kehf Sûresi, 18/24.

²⁵⁹ Uludağ, *Doğuş Dönemi Tasavvuf*, s. 169.

²⁶⁰ Ali Tenik ve Vahit Göktaş, *Allah'la Varolmanın Yolu Zikir*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2015, s. 12.

Nefsine düşkün olanlar, Allah'ın mehabbetinden asla zevk alamazlar."²⁶¹

Mutasavvıflar, yerine getirilişi bakımından zikri farklı sınıflara ayırmışlardır. Bir sınıflamaya göre zikir, kalp ve lisan zikri olmak üzere iki kısma ayrılır. Kalp zikri, kalbin mezkûru (Allah'ın) düşünmesi, mezkûrdan gayrı kalpte hiçbir şeyin bulundurulmamasına denir. Lisan zikri ise kişinin belli kelime ve ibareleri telaffuz etmesi suretiyle icra edilmektedir.²⁶² İlk dönem sûfleri, bu iki zikirten hangisini öncelikli olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebü'l-Abbâs Amed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ' el-Edemî (ö. 309/922) ve Kuşeyrî önce lisan sonra kalp zikri olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²⁶³ Hayderî, zikrin ilk olarak lisan ile olması ardından kalp ile devam etmesi gerektiğini ileri sürmüş ve asıl zikrin kalp ile yapılan zikir olduğunu söylemiştir. Yüce Allah "*Zira kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur*"²⁶⁴ buyurmaktadır. Ona göre dilin zikri ve kalbin zikri bir bütündür ve kul bütün azalarıyla Allah'ı anması gerekir.²⁶⁵

Diğer bir tasnife göre lisan ile yapılan zikir, hafî (gizli) zikir ve cehrî (açık) zikir olmak üzere iki kısma ayrılır. Tasavvufun kurumsallaşmasından sonra tarikatlardan Nakşibendîler ve Melâmetîler hafî zikri esas alırken Kâdirîyye ve Rifâîyye gibi tarikatlar ise cehrî zikri esas almışlardır.²⁶⁶

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Nakşibendiyye tarikatının bir usûlü olduğu üzere zikrin cehrî değil, hafî olarak yapılmasını uygun görmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de zikrin ve duanın gizli bir şekilde yapılmasının emreden pek çok âyet vardır: "*Namazında sesini pek yükseltme, çok da gizleme*"²⁶⁷, "*Rabbini akşam, sabah, içinden yalvararak, korku duyarak, âşikâr değil içten bir sesle an!*"²⁶⁸, "*Rabbimize yalvararak, gizlice duâ ediniz. Muhakkak Allah haddi aşanları sevmez.*"²⁶⁹ Hayderî, zikrin hafî olarak yapılması için bu âyetlerin yeterli delil olduğunu söylemektedir. Ona göre zikir, Allah'ın rızâsına uygun olarak yapılan bütün amelleri kapsamaktadır. Namaz, oruç, sıla-i rahim, dünyaya karşı zühd, ölümü ve âhireti unutmamak, hatta İslâm şeriatına uygun olan dünyevî işleri

²⁶¹ Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 1269.

²⁶² Reşat Öngören, "Zikir", 44: s. 409-412; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 394

²⁶³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 254; Reşat Öngören, "Zikir", 44: s. 409-412.

²⁶⁴ Râd Sûresi, 13/28.

²⁶⁵ Sıddık Mintaş, "*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²⁶⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 394; Reşat Öngören, "Zikir", 44: s. 409-412.

²⁶⁷ İsrâ Sûresi, 17/110.

²⁶⁸ A'raf Sûresi, 7/205.

²⁶⁹ A'raf Sûresi, 7/55.

dahi zikir olarak değerlendirmiştir.²⁷⁰

Nakşibendiyye tarikatında belli vakitlerde ve belli sayılarda çekilmesi gereken bazı virdler vardır. Hayderî, bu virdler dışında zikrin yeri ve zamanı olmadığını, kişinin her an Rabbini anması, O’nu tazimde bulunması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre Allah’a yakın olmanın ve O’na vasıl olmanın yegâne yolu devamlı zikirdir. Nitekim Yüce Allah her vaziyette kendisini anmayı emretmektedir. “*Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerine düşünürler. Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksiklerden uzak tutarız. Bizi cehennem ateşinden koru derler.*”²⁷¹ Hayderî, bu âyet gereği bütün vaktini zikir ile geçirmeye gayret etmiştir.²⁷² Netice itibariyle Hayderî, zikir konusunda nazariyattan ziyade amel boyutu üzerinde durmuştur. Onun en büyük amacı ilmi ile âmil olmak ve uğurda ahlâklı bireyler yetiştirmektir.

2.2.5. Hatme

Tarikatlarda şeyh ya da halifesi tarafından icra edilen, dervişlerin katılımıyla yapılan birtakım ritüeller ve toplu zikirler vardır. Bu zikir merasimine Kadiriler devrân, Celvetîler nısf-ı kıyâm, Rifaîler zikr-i kıyâm, Mevlevîler semâ adını verirler. Aynı şekilde Nakşibendiyye tarikatında toplu bir şekilde icra edilen zikir ve dua biçimine hatm-i hâcegân denmiştir.²⁷³

Hatmenin başında ve sonunda okunan Fâtiha sûresi, Kur’ân-ı Kerîm’in bir özeti veya hatmedilmesi kabul edildiğinden dolayı bu zikre hatm-i hâcegân adı verilmiştir.²⁷⁴ Hatmede okunan Fâtiha ve ihlâsların bir hatim sevabına denktir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v.) İhlâs sûresini üç defa okuyan kimsenin Kur’ân-ı Kerîm’i hatmetmiş kadar sevap alacağını müjdelemiştir.²⁷⁵

Bu zikre “*Hatm-i hâcegân*” denmesinin başka bir sebebi. Hâcegân tarikatının başlattığı bir uygulama olmasıdır. Nitekim tarikat büyükleri (Hâceleri) bir araya

²⁷⁰ Sıddık Mintaş, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²⁷¹ Âl-i İmrân Sûresi, 3/191.

²⁷² Diyaeddin Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²⁷³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 55.

²⁷⁴ Reşat Öngören, “Hatm-i Hâcehân”, *DİA*, Cilt 16, TDV, İstanbul, 1997, 16: 476-477.

²⁷⁵ Zeynü’l-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l- Lâtîfi’z- Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh*, Kâmil Miras (çev.), Cilt 12, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, s. 416.

geldiklerinde toplantılarını bu zikir ile bitirmişlerdir.²⁷⁶

Nakşibendî sûfilere hatmenin bid'at olmadığını bilakis kaynağının Kur'ân ve Sünnet olduğunu ileri sürmüşler. Bunun için şu âyeti delil getirmişler: “*Sabah akşam Rablerine, Onun rızasını dileyerek dua (ibadet ve zikir) edenlerle birlikte bulunmaya sabret. Dünya hayatının süsünü arzu edip de gözlerini onlardan ayırma.*”²⁷⁷ Aynı şekilde Hz. Muhammed (s.a.v.) de toplu bir şekilde Allah'ı (c.c.) zikredenleri Allah'ın da melekler topluluğu içinde kendilerini zikrettiğini müjdelemiştir.²⁷⁸

Hatme, büyük hatme ve küçük hatme olmak üzere iki şekilde icra edilmektedir.²⁷⁹ Hayderî'nin dergâhında büyük hatme şöyle icra edilmektedir:

Hayderî dergâhında hatm-i hâcegânı Nakşibendiyye tarikatının usulüne uygun bir şekilde icra edilmiştir. Genellikle ikindi veya yatsı namazından sonra müridler Şeyh'in etrafında bir halka oluşturur ve gözler kapatılmış. Herkes 25 defa “estağfirullah” çeker. Ardından yedi tane Fâtiha okunur. Daha sonra sırasıyla 100 tane salavat, 79 İnşirah sûresi, 1000 defa İhlâs sûresi, tekrar yedi defa Fâtiha ve nihayetinde tekrar 100 salavat okunur. Hatmeyi yöneten kişi, bir aşr-ı şerif (genelde Nebe sûresini) okur, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) başlayarak Nakşî silsilesini zikreder ve hâsıl olan sevapları onların ruhlarına hediye ederek hatmeyi tamamlar.²⁸⁰

Sağîr (küçük) hatmede ise yirmi beş istiğfar, yedi Fâtiha, otuz üç salavat ve Nakşibendî-Hâlidî silsilesi okunduktan sonra yedi Fâtiha, yüz salavat, beş yüz “yâ bâkî ente'l-bâkî” duası, yüz salavat okunur. Ardından yedi Fâtiha daha okunduktan sonra hatme duası yapılarak hatme tamamlanır.²⁸¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, müridlerin sayısına göre kimi zaman birinci şekilde, kimi zaman da ikinci şekilde hatme yapmıştır. Nakşibendiyye tarikatında esas olan zikir-i hafî olduğu için her iki şekilde de hatme sessiz bir şekilde yapılır. Görüldüğü üzere hatmede okunan virdlerin veya sûrelerin belirli sayıları vardır. Hayderî'ye göre sâlik, kendisine verilen virdin sayısına dikkat etmeli ve bu virdleri yerine getirirken

²⁷⁶ Mustafa Aktan, *Şeyh Alaaddin el- Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, s.63.

²⁷⁷ Kehf Sûresi, 18/28.

²⁷⁸ Müslim, *Sahîhu Muslim*, “Zikir” s. 40.

²⁷⁹ Reşat Öngören, “Hatm-i Hâcehân”, 16: 476-477.

²⁸⁰ Sıddık Mıntaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

²⁸¹ Reşat Öngören, “Hatm-i Hâcehân”, 16: 476-477.

kalbini gafletten korumalıdır. Zira ona göre mânevî dönüşüm ve değişimin mahalli kalptir.²⁸² Zikir ve hatme anında dikkat edilmesi gereken bu iki hususa “vukûf-ı adedî ve vukûf-ı kalbî” denilir. Şeyh Muhammed Emin Hayderî’den sonra hatme, kendisinin icra ettiği şekliyle uygulanmaya devam etmektedir.²⁸³

2.2.6.Râbîta

Lügatte “bağlanmak” anlamındaki rabt kökünden türeyen ve “iki şeyi birbirine bağlayan bağ, alâka, ip, münasebet” anlamlarına gelen râbîta kavramı, tasavvufta sâlikin mürşid-i kâmile kalbini bağlaması, onun sûret ve sûretini düşünmesi anlamına gelmektedir.²⁸⁴ Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî râbîtayı şöyle tanımlamıştır: “*Râbîta edebi, mürşidin ruhaniyetine ve onun hemen iki gözü arasına teveccüh etmektir. Çünkü Onun hayal hazinesi iki gözünün arasındır.*”²⁸⁵

Râbîta Çeşitleri: Kalbî bir irtibat olan râbîtanın pek çok şekli olmakla birlikte genel manada şu üç tanesi ön plana çıkmaktadır:

1. Râbîta-i mevt: Kişinin ölümden önce kendisini hesaba çekerek nefis muhasebesi yapmayı, bu vesile ile ölümü ve âhireti sürekli hatırdan tutmayı hedefler.

2. Râbîta-i mürşid: Tasavvufî anlamda üzerinde en çok durulan râbîta türüdür. Müridin şeyhinin ruhaniyetinden ve yüce hâllerinden feyiz alabilmesi için onun sûretini ve sûretini hayal etmesi, kalbini onun kalbine bağlaması demektir. Bu, müridin Allah ile yapacağı râbîtaya bir hazırlık aşamasıdır.

3. Râbîta-i huzur: Allah’tan başka her şeyi düşünceden ve kalpten atarak sürekli O’nun huzurunda olduğunun bilincinde olmak demektir. Râbîtada asıl maksat da budur.²⁸⁶

Yukarıda bahsi geçen “râbîta-i mürşid” ise icra edilmesi açısından genel olarak dört

²⁸² Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²⁸³ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

²⁸⁴ Necdet Tosun, “Râbîta”, *DİA*, Cilt 34, TDV, İstanbul 2007, 34: 378-379; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 289.

²⁸⁵ Mehmed Zahid Kotku, *Risale-i Halidiyye Tercümesi ve Âdâb-ı Zikir Risalesi*, Elif Matbaacılık, İstanbul, 1974, s. 62-66,

²⁸⁶ Ömer Ziyâeddin Dağıştanî, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili fetvalar*, İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek (çev.), 3. Baskı, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 149- 150.

kısımda ele alınmıştır:

Râbîta-i kalbiye: Müridin kalbiyle mürşid ile birlikte olması demektir. Burada asıl olan mânevî bir birlikteliktir. Dolayısıyla bu tür râbîtada mesafeler önemsizdir.

Râbîta-i muhabbet: Sâlikin şeyhine derin bir sevgi ile bağlı olmasını ifade eder. Bu da sürekli mürşidi düşünmeyi, onu zihninde canlandırmayı gerektirir.

Râbîta-i telebbüs: Müridin mürşidinden mânevî nûr ve feyiz olabilmesi için kendisini onun sûretinde hayal etmesi, kendisini onun yerine koyması anlamına gelir.

Râbîta-i kalp: Gönül bağı kurmak demektir. Mürid, bir yerden sonra mürşidin hislerini ve duygularını kalbinde yaşama yolunda ilerler.²⁸⁷

Râbîta Nakşibendiyye tarikatının bir âdâbı olup “müridin, Allah'ta fâni olan kâmil şeyhinin ruhaniyetinden medet ummasıdır. Müridin terbiye edilebilmesi ve şeyhinden feyiz alabilmesi için şeyhin gıyabında bile onun sûretine çokça riayette bulunmalıdır. Mürid, ancak bu şekilde şeyhin huzurundaymış gibi onu çağırır ve sanki huzurundaymış gibi ondan nûr ister. Kendisini bu yolla da safсата ve fenalıklardan korur. Bu, inkârî mümkün olmayan bir durumdur. Allah, onu inkâr edenin alnına hüsrân yazar ve o kişi öylece damgalanır.”²⁸⁸

İlk râbîta, Bahâeddin Nakşibend ve torunu Hasan el-Attâr (ö. 1250/1834) tarafından yapılmıştır. Daha sonra Nakşibendiyye tarikatında sistematikleştirilmiş ve tarikatın esaslarından biri haline getirilmiştir.²⁸⁹

Râbîta ile ilgili ilk yazılı eser, İmam Rabbânî'nin kaleme aldığı (*Mektûbât*) tır. İmam Rabbânî, burada râbîtanın temelinde sevgi ve muhabbetin olması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre râbîta, nefsi hastalıkları yok etmekle kalmayıp mânevî kemalata da götüren bir vesiledir.²⁹⁰

Râbîta'nın kendi içinde mertebeleri vardır. Birinci aşamada, sâlik mürşidinin sûretini zihninde ve kalbinde tasavvur eder. Bununla mürşidin sûretine (ahlâkına) erişmek ve o mürşid-i kâmilde fâni olmak amaçlanır. Ancak râbîtanın nihai amacı (fenâ fi'ş- şeyh)

²⁸⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 289.

²⁸⁸ Zafer Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 788.

²⁸⁹ Abdurrahman Memiş, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2014, s. 167-168.

²⁹⁰ Muhammed b. Abdullah el-Hani, *Süfîyye Âdâbı*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 168.

değil, bilakis Allah'ta fâni olmanın (fenâ fi'llah) bir ön şartı ve bir nevi mukaddimesidir. Başka bir ifadeyle sâlik, râbita yaparak evvela şeyhiyle, daha sonra ise Allah ile mânevî bir bağ kurar ve bu vesile ile nefsinin kötülüklerden korunması daha da kolaylaşmış olur.²⁹¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre râbitada esas olan, sâlikin kendisini daima şeyhin huzurunda ve dolayısıyla Allah'ın huzurunda hissetmesi ve bu vesile ile günahlardan korunmasıdır. Ancak böyle olursa mürşidin mânevîyatındaki nûr sâlike aktarılır ve maksat hâsıl olur.²⁹²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, bütün Nakşibendiyye büyükleri gibi Allah'a vuslat için râbitayı başlı başına bir yol, bir metot olarak görmektedir. Ancak hiçbir zaman müridlerine kendi sûretini düşünerek râbita yapmalarını talep etmemiştir.²⁹³ Nitekim Hâlid-i Bağdâdî, bir mektubunda müridlerine kendi suretine râbita yapmalarını tarif eden halifesi Şeyh İsmail Şirvânî'yi (ö. 1264/1847) "*Müride sizin sûretiniz zahir olsa da siz kendi sûretinizin râbitasını kimseye öğretmeyiniz. Çünkü o hal şeytanın öyle göstermesindedir.*"²⁹⁴ şeklinde uyarmış ve bunu dalâlete götüren bir tehlike olarak görmüştür.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin şeyhi Ahmed Haznevî'ye göre râbita, sadece belirli bir zamanda olmamalıdır. Bilakis asıl râbita yemek yerken, yolculuk yaparken, arkadaşlarla muhabbet ederken hatta uyurken bile mürşid ile berabermiş gibi düşünmektir.²⁹⁵ Hayderî de aynı şekilde cismânî olsun ruhanî olsun sadıklarla beraber olmaya gayret etmiş ve insanları buna teşvik etmiştir. Hayderî, bu hususa şu beyitle dikkat çekmiştir:

لَوْ رَأَى خُدَىٰ أَمْرِي مَهْ دَفْرَانِي كِرِي

دَائِمٌ لَوْلِيَانٌ وَ مُجَبَّانٌ بِغَرِي

“Şayet Allah'ın Kur'an-ı Kerim'den bize emridir

²⁹¹ Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 789; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 289.

²⁹² Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

²⁹³ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

²⁹⁴ Esad Sahib, *Mektubat-ı Mevlânâ Halid*, Sey-Tac Yayınları, İstanbul, 2004, s. 112-113.

²⁹⁵ Muhammed Diyâuddîn Haznevî, *Mektûbat*, Hasib Seven (çev.), Yaylacık Matbaa, İstanbul, 1997, s. 350.

*Her dâim Allah dostlarını ve velîlerini arayın*²⁹⁶

Râbîta, Nakşibendîye tarikatıyla özdeşleşen bir ıstılah haline gelmiştir. Onlar yukarıdaki beyitte Hayderî'nin de göndermede bulunduğu "*Sadıklarla beraber olun*"²⁹⁷ âyetini ve "*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*"²⁹⁸ gibi hadisleri râbîtanın caiz olduğuna delil göstermişlerdir.²⁹⁹ Râbîtayı tabîî bir durum olarak gören sûfiler, Kur'ân-ı Kerîm'den başka deliller de getirmişlerdir. Örneğin "*Ey iman edenler, Allah'tan korkun, O'na yaklaşmaya vesile arayın, O'nun yolunda cihad edin.*"³⁰⁰ âyetinde geçen "vesile" kavramının mutlak ve umumi olduğunu, râbîtanın da Allah'a yakınlığın bir vesile olduğunu savunmuşlardır.³⁰¹ Bu örnekler dışında başka âyetleri de delil göstermişlerdir.³⁰²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, râbîta şirke götüren bir uygulamadır şeklinde râbîtaya karşı çıkanlara ve râbîtayı kişi ile Rabbi arasına üçüncü birinin girmesi şeklinde tasvir edenlere şöyle yanıt vermiştir: Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Muhammed'i (s.a.v.) en güzel örnek olarak bizlere tanıtmaktadır.³⁰³ Aynı şekilde Allah'ın velî kulları da peygamberin izinden giden rol model şahsiyetlerdir. Onları örnek alabilmek için de ilâhî feyzin mahalli olan kalbi onlara bağlamak, onlara muhabbet duymak icap eder. Ayrıca râbîta, bir ibadet veya itikadî bir mesele değildir, tasavvufî eğitimde bir metottur. Netice itibarıyla râbîta yapılan mürşid, bir vasıta ve asıl gaye vuslatı ilâhîdir.³⁰⁴

²⁹⁶ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 421.

²⁹⁷ Tevbe Sûresi, 9/119.

²⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Abdullah Feyzi Kocaer (çev), Hüner Yayınları, İstanbul, 2014, s. 96.

²⁹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 289.

³⁰⁰ Mâide Sûresi, 5/35.

³⁰¹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 332.

³⁰² Bkz. Âl-i İmrân Sûresi, 3/31; Yûsuf Sûresi, 12/24.

³⁰³ Ahzâb Sûresi, 33/21.

³⁰⁴ Diyaeddîn Çelik, "*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz 2024.

2.3.7.Nefisle Mücadele

Nefis, sözlükte “can, hevâ, arzu, cevher, ruh, akıl, heves, beden, azamet, hayat, nefes, varlık, zât”³⁰⁵ gibi anlamlara gelir. Nefs kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de birçok anlamda kullanılmıştır.

Kur’ân’da “ruh”³⁰⁶ anlamında kullanılan nefis kavramı aynı zamanda “zât ve öz varlık”³⁰⁷ anlamında da kullanılmıştır. Ruh anlamına gelmesi, ruh hakkında ise çok az bilgiye sahip olunması ve zıt manaları ihtiva etmesi nefsin tanımlanmasını zorlaştırmış ve üzerinde çokça tartışılan bir mesele haline getirmiştir.³⁰⁸ Kötülüğü emretmesi³⁰⁹ ve kötü sıfatların membaı olması hasebiyle mutasavvıflar nefsi sinsi yılan, kurnaz tilki, domuz, fare, put ve köpek gibi benzetmelerle tanımlamışlardır.³¹⁰ Hz. Muhammed (s.a.v.) Tebük seferi sonrası “Küçük cihaddan büyük cihada döndük.” buyurarak nefse karşı verilmesi gereken mücadelenin önemine vurgu yapmıştır. Yine Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Allah’ım! *Nefsimizin şerrinden sana sığınırım.*”³¹¹ şeklindeki duası nefsin kötülüğün sebebi ve kaynağı olduğuna işaret etmektedir.³¹²

Seyrüsülûkun en önemli mevzusu nefisle mücadeledir. Zira insan-ı kâmil olma yolundaki en büyük engel nefsin hevâsıdır. Bu nedenle mutasavvıflar nefis ve nefisle mücadele konusunda çokça eser telif etmiş, nefis hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmış ve nefisle mücadelenin birçok yöntemini ortaya koymuşlardır. Onlar, âyet ve hadislere dayanarak bedene yerleştirilmiş mânevî ve latif bir cevher olarak tarif ettikleri nefsi, tüm kötü huy, davranış ve sıfatların kaynağı olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla sûfiler, nefsi Allah’a (c.c.) giden yolda en büyük engel ve düşman olarak telakki etmişler ve bu düşmanın hile ve tuzaklarından korunmanın yollarını aramışlardır. Böylelikle tasavvufî terbiyedeki murakâbe, mücâhede, riyâzet, takvâ, zikir gibi çeşitli yöntemlere müracaat etmişlerdir.³¹³ Bu yöntemler nefse ait kibir, kin, haset, kötü ahlâk, cimrilik, şehvet vb.

³⁰⁵ er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 650; Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, Cilt 32, TDV, İstanbul, 2006, s. 529-531.

³⁰⁶ En’âm Sûresi, 6/ 93.

³⁰⁷ Âl-i İmrân Sûresi, 3/28,30

³⁰⁸ Uludağ, “Nefis”, 32: s. 529-531.

³⁰⁹ Yûsuf Sûresi, 12/53

³¹⁰ Uludağ, “Nefis”, 32: s. 529-531.

³¹¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi’u’t-Tirmizî*, Beytu’l-Efkâr ed- Devliyye li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, Amman, ts. “Da’ avât”, 14.

³¹² Uludağ, “Nefis”, 32: s. 529-531.

³¹³ Abdürrezzak Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları Istılâhâtü’s-sûfiyye*, s. 322-323.

kötü arzuların tedavisinde başvurulan başlıca yollardır.

Mutasavvıflar, nefsi yedi mertebeye ayırmışlar ve her bir mertebeyi birer şehre benzeterek açıklamaya çalışmışlardır. Bunların ilki münafık, fâsık ve kâfirlerin yaşadığı şehir olan nefs-i emmâredir. Bu şehirde yaşayanlar büyük günah işleyip tevbe etmeyenlerdir. İkincisi: günah işleseler de tevbe ederek Rablerine dönüş yapan kimselerin yaşadığı şehir olan nefs-i levvâmedir. Üçüncüsü: teslimiyet ve tevazu sahibi kimselerin yaşadığı şehir olan nefs-i mülhimedir. Dördüncü şehir ise gafletten kurtulmuş olan âlim ve âmillerin yaşadığı nefs-i mütmainedir. Beşincisi: rızâ makamında olanların ikamet ettiği nefs-i râziyedir. Altıncısı: Allah'ın rızâsına ermişlerin makamı olan nefs-i mardiyedir. Yedincisi ve sonuncusu ise Gavsü'l azâm makamı olan nefs-i sâfiyye/kâmilemdir.³¹⁴

Bu tasnife göre her mertebenin bir zikri, seyri, âlemi, hali, mahalli, vâridi, şâhidi ve nûru vardır. Ancak nefsi terbiye etmek, kontrol altında tutmak ve bu mertebeleri aşmak müridin kendi başına yapabileceği kolay bir amele olamayıp bir müşîdin denetiminde gerçekleşebilir. Müşîd, bu mertebeleri daha önce tecrübe ettiğinden dolayı terbiye edeceği müridinin bu mânevî yolculuğu en kolay ve en kısa yoldan gitmesini sağlar. Ayrıca nefsin tuzaklarını ve bu tuzaklara karşı alınabilecek tedbirleri sâlike aktarır.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin nefisle ilgili düşüncesi yukarıda anlatılanla paralellik arz eder. O nefsin hilelerini ve nefisle mücadelenin zorluklarını kendi yaşantısı üzerinde anlatır. Şiirlerine baktığımızda onun nefsinden şikâyet etmesi sık sık karşımıza çıkan unsurlardan olduğunu görmekteyiz.

Hayderî, şu beyitlerinde nefsinde içlerinde olduğu üç tür düşmandan bahseder:

مَيْلًا لِقِيِّ دُنْيَا خَيَالٍ شَيْطَانٍ وَ نَفْسٍ بُوْنَهُ هَوَالٍ

مَهْ زُ دَسْتِيَّ وَإِنْ نِيْنَه مَجَالٍ قَطُّ أَمْ خَلَاصُنْ نَابِنِ زُ وَإِنْ

“Bu hayali dünya meyli, şeytan ve nefis dost olmuşlar

Bunların elinden mecâlimiz kalmadı, onlardan asla kurtulamayız.”³¹⁵

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin “onlardan asla kurtulamayız” ifadesi nefis ve şeytan ile mücadelenin asla bitmeyeceği, son nefese kadar

³¹⁴ Safer Dal, *Tasavvuf Terimleri*, s. 383.

³¹⁵ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.283.

devam edeceği anlamına gelmektedir O, bu ifadesiyle “*Sana ölin gelinceye kadar Rabbine kulluk et.*”³¹⁶ âyetine atıfta bulunmuştur. Nitekim nefis ve şeytan ile mücadele etmek kulluğun bir gereğidir. Anlaşılacağı üzere bahsi geçen üç düşman dünya sevgisi, nefis ve şeytandır. Hayderî, nefsin insana apaçık bir düşman olan şeytanla dost olmasını³¹⁷ büyük bir tehlike olarak görmüş ve bu tehlikenin ortaya koymuş olduğu menfi neticelere şu beyitlerinde yer vermiştir:

مَهْ زُ دَسْتِي هَرْ سِي دَرْمَا جَانُ وِ جَغَرُ دِلْ صُوهُنِيَا
أَوْ صِنْعَتُ وِ كَارِي مَنَا كَسْلَانُ وِ غَافِلُ هَرْ زَمَانُ

“*Bu üç düşman yüzünden can, ciğer gönül yandı*

Müsebbibi de her zaman ki tembellik ve gaflet halimdir.”³¹⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, bu üç düşmana karşı birtakım tedbirlerin alınması gerektiğini kasidelerinde beyan etmiştir. Âlim ve âbidlerden gelen nasihatlere kulak vermek, nefsin arzularından kaçınmak, dünyaya tamah etmemek ve kâmil insanların yolundan gitmek nefsin hile ve tuzaklarına karşı alınması gereken tedbirlerdir.

تَدْبِيرُ أَوْهْ أَمْ سَحْ بِكُنْ حُوْ زُ دَسِي نَفْسِي دُورُ بِكُنْ
طَمَعَا دُنْيَا أَمْ بَسْ بِكُنْ بِكْرُنْ رِيَا وَانْ كَامِلَانُ

“*Tedbir budur kulak verelim kendimizi nefsin hilelerinden uzak tutalım*

Dünyaya tamahı keselim bu kâmillerin yolunu tutalım.”³¹⁹

Şiirlerinden anlaşıldığı üzere Hayderî, hiçbir zaman kendisini nefse karşı güvende hissetmemiştir. Bilakis nefsin şerrinden korktuğunu, nefesine düşman olduğu ve sürekli bir nefis muhasebesi içinde olduğu görülmektedir.

Müellifin yukarıdaki beyitte “bu kâmillerin yolunu tutun” dediği şahsiyetler Haznevî ailesinden olan müridleridir. Ona göre nefisle mücadele etmek kişinin kendi çabasıyla yapabileceği bir iş olmayıp mürid-i kâmilin yardımıyla mümkündür. Hayderî, bu gerçeği başka bir kasidesinde şöyle haykırmaktadır:

گَر دَحْوَا زِي تُو زُ دَسْتُ نَفْسِي خَلَاصِي أَي بَطْلُ

³¹⁶ Hicr Sûresi, 15/99.

³¹⁷ “Şüphesiz şeytan sizin için bir düşmandır. Öyle ise (siz de) onu düşman tanıyın.” (Fâtır Sûresi, 35/6)

³¹⁸ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.283.

³¹⁹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.284.

هَرُ بِيْبِيْنَه مُرْشِيْدِيْ كَامِلُ طَرِيْقًا بِيْ مِثْلُ

“Ey şaşkın! Eğer nefisten kurtulmak istiyorsan

Git de mürşid-i kâmilî ve benzersiz tarikatı gör.”³²⁰

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, verdiğimiz örnekler dışında pek çok kasidesinde nefis konusuna değinmiş ve nefisten söz ederken hiç de kulağa hoş gelmeyen sıfatları kullanmıştır. Örneğin “cahil nefis³²¹, gaddar nefis³²², hilebaz nefis³²³, hain nefis³²⁴, zalim nefis³²⁵, kibirli nefis³²⁶, günahkâr nefis³²⁷ gibi ifadeler Hayderî’nin nefse yakıştırdığı başlıca sıfatlardır. Bu durum ise Hayderî’nin nefisine karşı sürekli bir savaş halinde (cihad-ı ekber) olduğunu göstermektedir.

Kasidelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hayderî, nefis kavramını varlık, zât, cevher gibi ontolojik yönünden ziyade hevâ, heves, arzu, bedensel istekler gibi ahlâka dair yönleriyle ele almıştır.

2.3.8. Halvet ve Uzlet

Halvet, lügatte “yalnızlık, ihtilat halinde olmamak, inzivaya çekilmek, sevgiliyle baş başa olma, tek başına yaşamak” gibi anlamlara gelmektedir.³²⁸ Tasavvuf ıstılahında ise “tarikata giren bir müridin belli bir kademedden sonra mürşidinin telkiniyle toplumdan soyutlanarak dergâhtaki halvethâne veya çilehâne denilen özel mekânlarda mânevî eğitimini tamamlamak amacıyla belirli bir süre zarfında yalnız kalmasına denir.³²⁹ Uzlet terimi de halvet ile yakın anlamlıdır. Fakat uzlet halvete göre daha kapsamlı bir kavramdır. Uzletin süresi belli veya sınırlı değilken halvetin süresi kısıtlı bir zaman dilimidir. Ayrıca halvetin özellikle şeklen insanlardan ve toplumdan uzaklaşmak gibi bir özelliği vardır. Ancak uzlet daha çok nefisten, onun arzu ve isteklerinden kaçınmak gibi mânevî bir yoğunluğu vardır.³³⁰ Kâşânî, halveti sırrın (kişinin iç dünyasının) Hak’la

³²⁰ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 319.

³²¹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.317.

³²² Hayderî, *Divana Hayderî*, s.323.

³²³ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.363

³²⁴ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.435.

³²⁵ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.437.

³²⁶ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.413-442.

³²⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.454.

³²⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 156.

³²⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 195.

³³⁰ Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 318,

konusması şeklide tarif etmekte ve halvetin hakikatının ve mânâsının Allah'tan gayri her şeyden uzaklaşarak meydana geleceğini savunmaktadır.³³¹ Mutasavvıflar, halvet ve celvet meselelerini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatından almışlardır. Nitekim Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberlik öncesi Hira Mağarasındaki hayatı halvet, peygamberlik görevine başlamasıyla halkın arasına karıştığı dönem ise celvet sayılmaktadır.³³²

Halvetin bitmesinden sonra sâlikin tekrar halka karışması ve normal hayatına devam etmesine celvet denir.³³³ Nakşibenediyye geleneğinde bu husus "halvet der encümen" olarak isimlendirilmiştir. Halvet, genellikle "çile" veya "erbaîn" kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Halvet uygulaması tarikatlarda üç gün, kırk gün yahut bin bir gün olmak üzere üçe ayrılır. Ancak halvet, genel anlamda kırk gün olduğu için Farsçada çile, Arapçada ise erbaîn olarak adlandırılmıştır. Mutasavvıfların halveti kırk gün ile kayıt altına almaları ise Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "*Musa ile otuz gece sözleştik ve bu otuz geceye on gece daha kattı.*"³³⁴ âyetine istinad edilmiştir.³³⁵

Kuşeyrî, uzlet hakkında "*Uzleti tercih eden bir kimse bu uzletle insanları kendi zararından kurtardığına itikad etmeli, yoksa kendisini onların kötülüğünden kurtardığını düşünmemelidir.*"³³⁶ şeklinde bir ifadeye bulunmuştur. Yani uzletteki maksad kişi başkasını değil, kendi nefsinin hor ve hakir görmeli ve kendisini başkalarından üstün görmemelidir. Aksi takdirde uzletin maksadından uzaklaşmış olur ve bu kişiye kibir ve bencillikten başka bir şey kazandırmaz.

Nakşibendiyye tarikatında halvetten ziyade sohbet ve hizmet daha çok önem arz etmektedir. Ancak bu durum Nakşibendiyye tarikatında halvetin hiç olmadığı anlamına gelmez. Hizmet ve sohbet de toplum içinde bulunmayı ve insanlarla hemhal olmayı gerektiren bir durum olduğu için halvet değil celvet zarurî görülmektedir.³³⁷

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, seyrüsülûkunun bidayetinde mürşidi Şeyh Ahmed Haznevî'nin emriyle halvete girmiş, halvet sürecinde kendisine verilen evradı eksiksiz bir

³³¹ Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları İstîlâhâtü's-sûfîyye*, s. 96.

³³² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 198.

³³³ Celvet için bkz: Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*.

³³⁴ A'râf Sûresi, 7/142.

³³⁵ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 196.

³³⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 155.

³³⁷ Süleyman Uludağ, "Halvet", *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997, s. 386-387.

şekilde tamamlamıştır.³³⁸ Hatta bir şiirlerinde Hazne dergâhında bulunan halvethanelerden söz etmektedir.

يَا كَيْ بَلَا هَاتِي زُ غَافِلُ أَحْمَدِي مِنْ بُو وَفَاتُ

قَصْرُ و دِيْوَانُ خَلْوَه خَانَه بُوْنَه زَنْدَانُ هَمْ وَلَاثُ

“Ansızın bir bela geldi Ahmedim vefat etti

Kasır, divan, halvethâne hatta memleket bana zindan oldu.”³³⁹

Başka bir kasidesinde söz konusu halvethânelerden şöyle söz etmektedir:

كِي هَيَه بِي هُمَّنَا مَعْصُومُ چَرَا زَبِيدَه تِرَا

بَحْرَا نُورُشِينُ بَحْرَا جِرْنَا تَقْلِي هَفْتُ بُونُ أَيِ بِرَا

تُكِّيَه خَانَ خَلْوَه خَانَ مَدْرَسَه بُونُ وَكُ سَرَا

حَقُّ تَعَالَى كِرُ عِنَايَتُ رُنْبَه دَايَه أَشْكُرَا

“Kim diyebilir ki Masum’un himmeti niye bu kadar fazladır

Çünkü Norşin deryası ile Hazne deryası birbirine karışmış ey kardeş!

Tekkehâne, halvethâne, medrese şeref buldu

Hak Teâlâ inayetiyle ona apaçık bir rütbe verdi.”³⁴⁰

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin bu bağlamda önemseddiği bir diğer husus da halvet der encümenidir. Zira o Hak Teâlâ ile baş başa kalmayı belirli bir süre olan halvetle sınırlandırmak istememektedir. Aksine kişinin her anının Hak ile birlikte olması gerektiğini savunmaktadır. Ancak bunun mümkün olması için sâlikin halvette pişmesi gerektiğinin de altını çizmektedir. Nitekim -müritleri ve çocuklarının onun hayatını anlattığı kadarıyla- kendisinin celvet halinde yani halvet der encümen ilkesi üzere yaşadığı ve bunu müridlere de tavsiye ettiği bilinmektedir.³⁴¹

2.3. TASAVVUFÎ BAZI MESELELERE DAİR GÖRÜŞLERİ

2.3.1. İlim ve Mârifet

³³⁸ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³³⁹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 352.

³⁴⁰ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 400.

³⁴¹ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Sözlükte, “bilgi” anlamına gelen³⁴² ilim kavramı, eşyanın özünü ve hakikatini anlamak, kavramak anlamında kullanılmaktadır. Tasavvuf ehline göre ilim, iki kısma ayrılır. Birincisi: telkin etmek ve tahsil etmek ile elde edilir ki buna da kesbî ilim denir. İkincisi ise Yüce Allah’ın (c.c.) kulunun kalbine yerleştirdiği vehbî ilimdir. Buna mârifet denmektedir.³⁴³ Tasavvuf terminolojisinde ilim ile mârifet birbirinden farklı olarak ele alınmıştır. Mutasavvıflara göre mârifet, bir rivayetin aktarılmasından veya aklî çıkarıma dayalı bir hüküm olmaktan öte mânevî aydınlanmaya ve kesinlik tecrübesine götüren bir nûrdur. Nitekim sûfiler, tasavvufî bilgiyi fıkıh ve hadisteki ilim tasavvurundan farkını ve özgünlüğünü belirtmek için ârifi âlimden, mârifeti ilimden ayırarak kullanmayı tercih etmişlerdir.³⁴⁴

Sûfilere göre Allah korkusu ile yaşamak ve bildiğiyle amel etmek, bütün ilimlerin başıdır. Eğer bir ilim Allah’ın rızâsına nail olmak ve amel etmek gayesi ile elde edilmeyorsa bu ilim, sahibine fayda yerine zarar verir.³⁴⁵

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, bütün ilimlerin kaynağı Alîm olan Yüce Allah’tır. Allah, Peygamberlere (s.a.v.) açık ve gizli ilimleri vermiş, onları bütün mahlûkatın erişemeyeceği bir makama eriştirmiştir. Peygamberlerden sonra Allah’ın velî kulları gelmektedir. Allah Teâlâ kalpleri safi olduğu için bu velî kullarına da zâhir ve bâtın ilimleri tahsis etmiştir. Hayderî, “*De ki: hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*”³⁴⁶ âyetini şöyle tefsir etmiştir: Yüce Allah (c.c.) burada ilim sahibi olan ile olmayanların arasını ayırmıştır. Âyetteki “bilenler” tayfası, kendilerine ledün ilmi verilmiş seçkin kimseleri işaret etmektedir.³⁴⁷ Çünkü Allah (c.c.) hikmeti dilediğine verendir.³⁴⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre ilim tahsil etmenin asıl maksadı kişinin kalben ve fiilen Allah Teâlâ’ya koşulsuz itaat etmek ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Sünnetine uymak olmalıdır. Aksi takdirde “kitap yüklü merkep”³⁴⁹ ikazının muhatabı

³⁴² er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 451.

³⁴³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 305.

³⁴⁴ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA*, Cilt 22, TDV, İstanbul, 2000, s. 109-114.

³⁴⁵ Safer Dal, *Tasavvuf Terimleri*, s. 180- 181.

³⁴⁶ Zümer Sûresi, 39/9.

³⁴⁷ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁴⁸ Bakara Sûresi, 2/269.

³⁴⁹ Cuma Sûresi, 62/5.

olmak kaçınılmaz olur. Hayderî'ye göre hakikat öyle derindir ki ona ancak bâtinî ilimlerle ulaşılabilir. Nitekim zâhirî ilimler hakikati bilmeye yetmez. Ancak Hayderî, bâtinî ilimlere büyük önem vermekle birlikte hiçbir zaman zâhirî ilimleri ihmal etmemiştir. Ona göre zâhirî ve bâtinî ilimler birbirini tamamlayan bir bütünün parçaları gibidir. Ancak evvela şer'î ilimleri tahsil etmek gerekmektedir. Çünkü şer'î ilimleri öğrenmeden tarikat ilimlerin peşine düşmek, kişiyi bid'atlar bataklığına götürür. Hayderî, daima ilim, amel ve ihlâs üçlemesine dikkat etmiş, tekke ile medreseyi birbirinden ayırt etmemiştir. Neticede Hayderî, ilim ve mârifet ayrımı üzerinde pek durmamış, daha ziyade amele öncelik vermiştir.³⁵⁰

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin ilim ve mârifetle ilgili görüşleri entelektüel bir bakış açısıyla yorumlanmadığı, daha çok vaaz konusu olarak ele alındığı görülmektedir. Zira o, bir halk adamıdır. Dolayısıyla onun muhatabı halktır. Diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da işin nâzarî boyutu yerine amelî boyutuna öncelik verdiği görülmektedir.

2.3.2. Aşk ve Muhabbet

Aşk, sözlükte “bir şeye karşı aşırı düşkünlük, sevgide sınırı aşma durumu, coşkun bir sevgi, sevenin sevdiğine benzemesi, bir şeye müptela olma hali, aşırı sevgi” gibi anlamlara gelmektedir.³⁵¹ Tasavvufta ise aşk, sevginin sâliki tamamıyla kuşatması, sevginin doruk noktasına ulaşması ve onu tam olarak hükmü altına alması demektir.³⁵² Bu sevgi ya Allah sevgisidir ya Peygamber sevgisidir ya da mürşid sevgisidir. Ancak bütün sevgilerin kaynağı Yüce Allah'a rücû etmektedir. “*Sevânihu'l-uşşâk*” müellifi Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126) ise aşkı “âriflerin gece karanlıklarında nûr bulmalarına vesile olan vuslat şarabıdır.” şeklinde tarif etmiştir.³⁵³

Kur'ân-ı Kerîm'de ve sahih hadislerde aşk kelimesi yer almamaktadır. Bunun yerine “muhabbet” ve “hub” kelimeleri ve bunların müştakları geçmektedir.³⁵⁴

³⁵⁰ Diyaeddîn Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁵¹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 2958; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 48; Zafer Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 128; Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s.43.

³⁵² Dal, *Tasavvuf Terimleri*, s. 29-30; Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s. 43.

³⁵³ Ahmed b. Muhammed Gazzâlî, *es-Sevânih fi'l-aşk/ Sevânihu'l-uşşâk*, İreç Efşâr (hızr.), İntişârât-i Menûçehrî, Tahran, 1385, s. 18-19.

³⁵⁴ Süleyman Uludağ, “Aşk”, *DİA*, Cilt 4, TDV, İstanbul, 1991, s. 18-21.

Mutasavvıflar aşkı “beşerî aşk” ve “ilâhî aşk” olmak üzere iki şekilde incelenmişlerdir. Beşerî aşk, fâni ve geçici sûretlerden birini sevmektir. Mutasavvıflar doğrudan veya akıl vasıtası ile Allah’a ulaşılmayacağına, O’na ulaşmanın ancak sevgiyle mümkün olacağını, bu sevginin ise öncelikle beşerî aşk ile mümkün olabileceğini savunmuşlardır. Çünkü ilk aşamada her insanın ilâhî aşka kabiliyeti yoktur. Bu durumda beşerî aşk, ilâhî aşkın bir mukaddimesi mesabesinde dir.³⁵⁵

İmam Kuşeyrî, ilâhî aşkı kulun Allah Teâlâ’yı sevmesi ve Allah’ın (c.c.) kulunu sevmesi diye iki merhalede mütalaa etmiştir. Kulun Allah’ı sevmesi, ibadet, taat, kalpte mâsivâ sevgisine yer vermemek, takvâ, ihlâs gibi hallerle izhar olabilir. Ancak bu sevgiyi kelimelerle anlatmak mümkün değildir. Allah’ın kulu sevmesine gelince Allah’ın kuluna nimet vermesi ona rahmet etmesi muhabbetin en büyük nişaneleridir.³⁵⁶

Ehli tasavvufa göre aşk yolu özlem, çile ve cefa dolu bir yoldur. Bu yol, büyük bedeller ve fedakârlıklar gerektirir. Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131) bu hususta “*Muhabbet ateş; şevk de alevdir.*” ifadesini kullanmıştır.³⁵⁷ Sûfiler aşk ve muhabbet hakkında muhtelif tarifler yapmışlardır. Sûfilerden bir demiştir ki: “*Muhabbet, dertli ve ıstıraplı bir kalp ile sürekli sevgiliye meyletmektir.*”³⁵⁸ Nitekim Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) da aşkı elem ve ıstırap şeklinde yaşamış ve bu aşk canına mal olmuştur.³⁵⁹ Aşkın acı, elem ve ıstırap kaynağı olduğu hususunda muhtelif şiirler, kasideler kaleme alınmıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri de Molla Ahmed Cezerî’nin (ö. 1050/1640) kasideleridir. O, bir kasidesinde aşkı bir tür bela, dert ve cefa şeklinde tasvir etmiştir.

Muhabbet mihnet di zor in hub dibem bêşek bela ye

Umr û jî xweş pê dibûrin sotin û derd û cefa ye.

“Mihneti çoktur aşkın derim, şüphesiz bir tür beladır aşk

Hoş geçer onunla ömür derd u cefa ile yanmaktadır aşk”³⁶⁰

³⁵⁵ Uludağ, “Aşk”, 4: s. 18-21; Yılmaz, Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 208.

³⁵⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s. 342-343.

³⁵⁷ Ebû’l- Meâlî Abdullah b. Muhammed Aynü’lkudât el-Hemedânî, *Risâle-i levâiih*, Rahîm Fermeñiş (tsh.), İntişârât-i Menûçehrî, Tarhan, 1388, s. 27.

³⁵⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s.344.

³⁵⁹ Uludağ, “Aşk”, 4: s. 18-21.

³⁶⁰ Molla Ahmed Cezerî, *Divan*, Osman Tunç (çev.), Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 116.

Hayderî de tıpkı Cezerî gibi aşkı dert, keder ve elem kaynağı olarak görmektedir.

مِنْ زُ عَشْفًا تَه كِشَانْدِي كَدْرُ و دَرْدُ و أَلَمُ

تَه بِحُسْنًا خُو خَلَانْدِي جَغْرِي مِنْ دَمِ بَدَمِ

“Ben senin aşkınla çok çektim dert u elem u keder

Sense güzelliğinle yüreğimi erittin anbean”³⁶¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî Allah’a âşık olduğunu birçok şiirinde dile getirmektedir. Nitekim onun Divanı aşkın vücut bulmuş halidir. O, aşkı keder ve elem kaynağı olarak gördüğü gibi keder ve elemi de aşkın bir tezahürü olarak görmektedir. Başka bir ifade ile Hayderî, mahzun, elemli ve gamlı olmadığı bir anı dahi aşkıta samimiyetsizlik olarak görmektedir.

أَلَا أَيُّ حَيْدَرِي زَانِمِ دِ عِشْقِيْدَا تُو دَرَوِيْنِي

دِيْشْتِي شَيْخِ عِلَاءِ الدِّيْنِ چَرَا دَانِمِ نَه غَمْگِيْنِي

“Ey Hayderî! Bilirim sen aşkıta sadık değilsin

Şeyh Alaeddin’den sonra neden hep üzgün değilsin”³⁶²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî Allah’a olan aşkın yanı sıra peygambere olan muhabbetini sık sık dile getirmektedir. Ona göre peygamber sevgisinin en büyük göstergesi Sünnet’e uymaktır. O, peygamber sevgisini imanın kemâle ermesinin bir şartı olarak görmektedir. Bu husus şöyle dile getirmektedir:

لُو بِحُبًّا وَيِ اِيْمَانُ كَامِلُ دِيْبِي

جَنَّتَا بَاقِي يُوِي حَاصِلُ دِيْبِي

“Çünkü onun sevgisiyle iman kemâle erer

O sevgiyle bakî cennete vâsıl olunur.”³⁶³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî Allah aşkı ile ihlâs arasında güçlü bir ilişki olduğunu düşünür. Ona göre Allah dışındaki sevgilerin tamamında maddî veya mânevî menfaatler söz konusudur. Ancak Allah âşıkları ne cennet temennisinde bulunurlar ne cehennem korkusu taşırlar. Hayderî’ye göre Allah sevgisi kalbe öylesine yerleşmelidir ki

³⁶¹ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 325.

³⁶² Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 409.

³⁶³ Hayderî, *Tuhfetu'l- Hayderî*, s. 18.

ilâhî nazarın tecelligâhı olan bu mekânda kin, nefret, hased ve dünya sevgisine yer bırakmamalıdır. Ona göre bu kötü hasletler kişinin basiretine perde olur, insanı kör eder. Bu körlükten kurtulabilmek için de sevmek gerekir. Hakk'ı ve onun yarattığı her mahlûkatı sevmek ve bu sevgiyi fiilen izhar etmek icap eder. Hayderî, din kardeşine buğz etmemek, komşuluk haklarına riayet etmek, başkasının kötülüğünü istememek, kibre kapılmamak, Allah için sevmek, Allah için nefret etmek gibi amelleri muhabbet-i ilâhînin başlıca tezahürleri olarak görmektedir.³⁶⁴ Son olarak Hayderî'ye göre her şeyin bir sınırı, bir ölçüsü olmalıdır. Ancak ilâhî muhabbetin bir sınırı yoktur. Zira bu sevgi başlı başına bir deryadır. Allah'ın zâtına bir sınır çizilemeyeceği gibi O'nun muhabbetine de çizilemez.³⁶⁵

2.3.3. İlham

İlham, sözlükte, *kalbe aktarılan şey, esin, bildirmek, haber vermek* gibi anlamlara gelmektedir.³⁶⁶ Tasavvufi bir terim olarak ise *"Feyiz yoluyla kalbe gelen özel bir anlam ve bilgi, kalbe gelen iyilik hissi, hayır duygusu"* şeklinde tarif edilmiştir.³⁶⁷ "Havâtır" kalbe gelen düşünce ve çağrıdır. Kuşeyrî, bu düşünce biçimi geldiği kaynağa göre tasnif etmiştir. Bu tasnife göre kalbe gelen düşünceye şeytandan gelirse vesvese, nefisten gelirse hevâcis, melekten gelirse ilham denir.³⁶⁸ *"ilham külli nefsin, insanın cüz'i nefsinin, temizliği, kabiliyeti ve istîdâdı kadar bilgilendirmesidir. İlham vahyin eseridir. Çünkü vahiy, gaybe ait emri tasrih {açıklamak}, ilham ise târîzdir {üstü kapalı söylemektir}. Vahiyden hâsıl olan ilme "nebevi ilim", ilhamdan hâsıl olan ilme ise "ledünnî ilim" denir.*³⁶⁹

Âlimlerin çoğunluğuna göre ilham bir bilgi kaynağı değildir. İlhamı kesin bir bilgi kaynağı olarak kabul etmeyenler, bu meseleyi vahiy ile mukayese ederek açıklamışlardır. Onlara göre nübüvvet müessesesi sona erdiği için velî kulların kendilerinden sadır olan ilhamî bilgiyi başkalarına tebliğ etmekle yükümlü değiller. Dolayısıyla bu tür bilgiler

³⁶⁴ Diyaeddîn Çelik, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁶⁵ Diyaeddîn Çelik, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, V, 4089; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.183.

³⁶⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* s. 35; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.183-184.

³⁶⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s.138.

³⁶⁹ Zafer Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 428.

bireysel mânevî tecrübenin ötesine geçmeyen bilgilerdir.³⁷⁰ İlham ile vahiy aynı kaynaktan beslenseler de ikisi arasında bazı temel farklılıklar vardır. Vahiy saf ve katıksız iken ilham bulanık ve belirsizdir. Yine vahiy teşrî kaynağı iken ilham öznel bilgi olduğu için teşrî kaynağı olamaz.³⁷¹

Ancak sûfiler, her ne kadar dinî konularda müstakil bilgi kaynağı sayılmasa da ilhamî bilgiye değer vermişlerdir. Hatta Zünnûn el-Mısrî, Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) gibi sûfiler, ilhamı haber, duyu ve aklın ötesinde bilginin asıl kaynağı olarak görmüşlerdir.³⁷²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre ilham, Allah'ın (c.c.) takvâ sahibi ve nefsinin arındıran sâlih kullarına bahşettiği bir mevhibedir. Çünkü Yüce Allah, takvâ sahiplerine bilmediklerini öğreteceğini haber vermiştir.³⁷³ Hayderî, kalbe gelen her düşünceyi ilham ürünü saymamıştır. Nitekim nefis ve şeytandan da kalbe bazı düşünceler gelebilir. Bunu teyit etmek için kalbe gelen bilgiyi Kur'ân-ı Kerîm'e ve Allah Resulû'nün (s.a.v.) Sünnetine arz edilmelidir. Bu iki kaynağa aykırılığı olan bir düşüncenin Allah'tan gelmesi düşünülemez. Ayrıca Hayderî'ye göre Allah Teâlâ bize aklımızı kullanmamızı ve vahye tabi olmamızı kesin bir şekilde emretmişken bunları ihmal edip ilhamî bilginin peşine düşmek de doğru bir davranış değildir. Bununla birlikte o, ilhamı kişisel ve öznel bir bilgi kaynağı olarak görmekle birlikte bu yolla elde edilen bilgiyi inkâr etmenin doğru olmadığını savunur.³⁷⁴

³⁷⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", *DİA*, Cilt 22, TDV, İstanbul, 2000, s. 98-100.

³⁷¹ Abdurrahim Alkış, *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, s. 260.

³⁷² es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Târîfât*, s.51; Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", 22: s. 98-100.

³⁷³ Enfâl Sûresi, 8/29.

³⁷⁴ Diyaeddîn Çelik, "Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri" Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

2.3.4.Keşf

Keşf, lügatte “gizli olanı açığa çıkarmak, perdenin açılması, sezme, tahmin etme, bir şeyin üzerindeki örtüyü kaldırmak” anlamlarına gelen keşf kelimesi³⁷⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de türevleriyle birlikte “çaresizliği sona erdirmek ve sıkıntıyı gidermek” anlamında kullanılır.³⁷⁶ Cürcânî, keşf kelimesini “*gaybî manalara, hakikî emirlere şühûdî ve vücûdî olarak muttali olmaktır*” şeklinde tarif etmiştir.³⁷⁷ Sûfilere göre, maddî âlemin etkisiyle kirlenen kalp, ilâhî hakikatleri görmesini engelleyen bir perdeyle örtülür. Bu perde, mücâhede, tasfiye ve riyâzet ile kaldırıldığında, kalp arınır ve ilâhî hakikatleri müşahede etmeye başlar. Sûfiler, keşf ve müşâhede makamına ulaşmak için takvâ ve murâkabe ile amel etmeyi şart koşmuşlardır. Nitekim Ebû Muhammed Harîrî (ö. 516/1122) bu konuda şöyle demiştir: “Allah ile arasındaki bağı takvâ ve murâkabe ile güçlendirmeyen kimse, keşf ve müşâhede makamına erişemez.”³⁷⁸

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre keşf; eşyanın, varlığın ve olayların hakikatini kavrayabilmek için peygamberlere ve onların vârisleri olan velîlere bahşedilen bir mevhibedir. Başka bir deyişle keşf, kalbin üzerini bir perde gibi örten kesafetin/karanlığın; takvâ, riyâzet ihlâs ile yapılan sâlih amellerle aralanması ve ardındaki hakikatin ortaya çıkması sonucu sâlikin bilgi sahibi olmaya başlamasıdır. Bu bilgi, akıl ve duyularla elde edilen bilginin ötesinde, kalbin arınması sonucu doğrudan ilâhî hakikatlerin müşâhede edilmesiyle kazanılan sezgisel ve bâtinî bir bilgidir. Bu bilgi kalbe doğrudan ilkâ edilir ve hakikatin perdelerini aralayarak mânevî âlemin gerçeklerine ulaşmayı sağlar. Ancak bu bilginin sübjektif olması nedeniyle, kesinlik ve objektiflik açısından aklî ve naklî bilgiyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Ona göre keşf ehli, yaşadığı bu meziyete iltifat etmemeli, bunun imtihan olduğunu unutup nefesine mağlup olmamalıdır. Hayderî’nin tabiriyle “Çünkü kâmillerin yolu keşf ve keramet değil, istikamettir.”³⁷⁹

İnsanların düşüncelerini veya hislerini bilmeye keşf-i zamâir denmektedir.³⁸⁰

³⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisanu’l- Arab*, V, 3883; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 213.

³⁷⁶ Süleyman Uludağ, “Keşf”, *DİA*, Cilt 25, TDV, Ankara, 2022, s. 315-317.

³⁷⁷ es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Mu’cemu’t-Târîfât*, s. 237.

³⁷⁸ Zafer Erginli, *Metinlerle tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 549.

³⁷⁹ Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

³⁸⁰ Süleyman Uludağ, “Keşf”, 25: s. 315-317.

Hayderî’de bu tür keşfi bilginin var olduğuna dair pek çok örnek vardır. Mesela insanlar bir derdini, sıkıntısını dile getirmek veya bir soru sormak için huzura geldiklerinde onlar henüz maksatlarını dile getirmeden Hayderî bazen isim vererek bazen de genel konuşarak onların söylemek istedikleri hususları konuşmuş ve sorularını cevaplamıştır. Ayrıca birtakım insanlar da art niyet ile ona sorular sorunca Hayderî, maksatlarının ne olduğunu hemen söylemiş, bunu üzerine oradakiler bu kaba davranışlarını itiraf edip tevbe etmişlerdir.³⁸¹

Keşf, Hayderî’in divanında çokça geçen kavramlardan biridir. O, kasidelerinde daha çok mürşidlerinin keşf ehli olduklarını ve bunun Allah (c.c.) tarafından kendilerine verildiğini dile getirmiştir.

تَحْقِيقِي دِرَانِمُ تُو نُورَا أَحَدِي

كَشَافِي قُلُوبَانُ تُو بِكَشْفَا صَمَدِي

“Hakikatten bilirim ki Ahad olan Allah’ın nûrusun sen
Samed olan Allah’ın keşfiyle kalplerin kâşifisin sen”³⁸²

2.3.5.Feyiz

Feyiz, sözlükte, “taşmak, bir haberin şâyi olması, cömertlik, bereket, yaygınlık, nehir” gibi anlamlara gelen feyiz kelimesi³⁸³ tasavvuf literatüründe ise sâlikin herhangi bir çabası olmadan Allah (c.c.) tarafından onun kalbine gelen ruhî zevk hali anlamına gelmektedir. Bu anlamda feyiz iki kısımdır. Eğer doğrudan Allah’tan gelmişse buna feyiz-i ilâhî, mürşitten müride silsile ve sened yoluyla gelmişse buna da feyiz-i isnâdî denmektedir. Her ikisinin kaynağı ve ölçütü imanın kuvvetli olmasıdır.³⁸⁴

Tasavvuf literatüründe feyzin Hakk Teâlâ’nın eşyayı yaratması anlamında kullandığını belirtmek gerekir. Bu anlamda feyiz, feyiz-i akdes ve feyiz-i mukaddes olarak ikiye ayrılır.³⁸⁵ Hayderî’nin feyiz kavramın bu yönde kullandığına dair bir veriye rastlanılmadı. Onun daha çok kalbe taşan mânevî haz ve ledünnî bilgiler olarak söz

³⁸¹ Abdülhakim Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî’nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁸² Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 327-328.

³⁸³ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, V, s. 3500; er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 510-511; Selçuk Eraydın, “Feyiz”, *DİA*, Cilt 12, TDV, İstanbul, 1995, s. 513-514.

³⁸⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 137.

³⁸⁵ Selçuk Eraydın, “Feyiz”, 12: 513-514.

konusu kavramı ele aldığı görülmektedir.

Hayderî'ye göre feyiz, Yüce Allah'ın (c.c.) nûrunun sâlih kulunun kalbine dolup taşması hâlidir. Bu ilâhî nûr, herkese verilmemiştir. Ancak hırs, kıskançlık, cehalet, kibir, şehvet, dünya sevgisi vb. hastalıklardan korunmuş olan sâlih zâhid ve âbid kimseler Allah'ın nûru ile nazar edebilirler. Allah'ın nûruyla kalbe gelen bilgiler akıl ve idrak alanının üstünde olduğu için çabalamakla elde edilmez, bu nûra ancak Allah ihsan ederse sahip olunabilir. İlâhî feyiz, kaynağı Allah Teâlâ olduğu için dâimdir. Binaenaleyh Peygamberlerden sonra velî kullara gelen bilgiler de ilâhî feyizden sayılmaktadır. Çünkü nebîler ve velîler Allah ile kul arasında bir vasıta olup feyiz-i ilâhîyi kullara aktarırlar. Hal böyle iken sâlik mürşidini sürekli takip etmeli, onun feyiz ve bereketinden istifade etmeye çalışmalıdır. Nitekim mürşid-i kâmil, peygamberlerden sonra Allah'tan feyiz almaya en çok layık olan kimsedir.³⁸⁶

Şiirlerine bakıldığında Hayderî'nin feyiz kavramını Nakşibendiyye tarikatına, Hazne'ye, Diyâuddîn Hazret'e, Norşin'e, Buhara'ya ve ekseriyetle mürşidlerine nisbet ettiği görülmektedir.³⁸⁷ Hayderî, başka bir şiirinde ise feyzin hem Allah'tan hem de mürşidden geldiğine inanmaktadır. Ona göre Şeyh Ahmed Haznevî de Allah'tan ve mürşidi Şeyh Diyâuddîn Hazret'ten feyiz almıştır.

لَا مِعَا فَيْضًا خُدَا بِي نُسْبَتٌ وَ فَيْضًا ضِيَا بِي

چَارُ طَرْفٍ مِثْلِي جَمَا بِي مَجْمَعًا بَحْرًا تَه بِي

“Sana Allah'ın feyzinin ışığı gelsin Ziya'nın nisbet ve feyzi gelsin

Dört taraf nehirler gibi gelsin denizinde biriksin”³⁸⁸

2.3.6. Teveccüh

Teveccüh, sözlükte, “bir yana doğru yönelmek, öz alaka göstermek” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî bir terim olarak ise mürşidin müridine mânen yönelmesi, kendisinde bulunan kemâl halini müride aksettirmesidir.³⁸⁹ Teveccüh aynı zamanda

³⁸⁶ Diyaeddin Çelik “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁸⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 315-468.

³⁸⁸ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 460

³⁸⁹ Reşat Öngören, “Şeyh”, *DİA*, Cilt 139, TDV, İstanbul, 2010, s. 50-52; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.

Nakşilikte mahabbet râbitasının bir şeklidir.³⁹⁰ Teveccüh, Nakşibendiyye tarikatında vazgeçilmez bir uygulamadır. Çünkü Nakşibendî tarikatında şeyhin nazarı büyük önem arz etmektedir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Ramazan ve Kurban bayramlarında ilk üç günde talebelerine teveccüh ederdi. Hayderî'nin dergâhında müridlerin talepleri üzerine dinî bayramlar dışında de teveccüh icra edilirdi. Hayderî gelen talepler üzerine genellikle Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gecede yatsı namazından hemen sonra müridlerini halka şeklinde oturtturmuş ve onlara teveccüh yapacağını bildirmiştir. Daha sonra kalplerini vesveselerden ve gafletten korumalarını tembihlemiştir. Teveccühün merkezi kalp olduğu için müridler sağ ellerini sol göğüslerin üstüne yerleştirir ve gözlerini yumarlar. Teveccüh yapılırken hatmede olduğu gibi belli başlı dualar okunur, zikirler çekilir, Kur'ân-ı Kerîm okunur ve hatim duası okunur. Ardından şeyh müritlerle bire bir iletişim haline geçerek onların kalplerine mânevî bir ışık saçar, İlâhî bir feyiz aktarmaya çalışır. Hatmeden farklı olarak teveccüh merasiminden sonra Hayderî'nin kaleme almış olduğu kasideler okunur. Teveccüh sırasında kimi müridler duygulanıp gözyaşlarına boğulur. Nadiren de olsa kimileri de cezbeye tutulur.³⁹¹

Teveccüh uygulaması hâlen Hayderî dergâhında oğlu ve halifesi olan Şeyh Ahmed Hayderî öncülüğünde zaman zaman icra edilmektedir. Neticede Hayderî'nin teveccühe herhangi bir farklılık getirmediği, Haznevî mürşidlerinden aldığı şekliyle uyguladığı görülmektedir.

2.3.7. Cezbe

Cezbe, sözlükte “çekmek, celbetmek,”³⁹² gibi anlamlara gelen cezbe, Tasavvuf literatüründe Hak Teâlâ'nın kulu kendisine cezbetmesi yani kendisini ona sevdirmesi ve onu huzuruna yükseltmesi anlamına gelmektedir. Cezbeye kapılan kişiye meczûb denir. Tasavvuf terminolojisinde meczûb kelimesi, halk arasında kullanıldığı üzere deli anlamına gelmez. Bilakis aklı başında insan-ı kâmil anlamına gelmektedir. Bu bağlamda meczûb, velî, ermiş, sûfî ve âşık kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır. Allah'ın kulunu cezbetmesi ise sevdiği kulunun kalbinden perdeyi kaldırmasıyla mümkün olan bir

³⁹⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 356.

³⁹¹ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

³⁹² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 89; er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 12.

vecd ve istiğrak halidir. Allah'ın bu ihsanı kulda istikamet ve ibadet arzusunu arttırır ve kişiye her türlü zorluğa karşı sabretme gücü verir.³⁹³

Kâşânî, cezbeyi “*İlâhî inâyetin gereği olarak Cenâb-ı Hakk'ın, seyrüsülûk mertebelerinin aşamasında ihtiyaç duyulan her şeyi sâlike bahşedip, herhangi bir çaba ve çalışma olmaksızın yakîn nûruyla onu kendine çekmesi ve yaklaştırmasıdır.*”³⁹⁴ Şeklinde tarif etmektedir.

Sohbetlerde, semâ veya zikir meclislerinde sâlikin kalbe gelen vâridâta engel olamayıp kendinden geçmesine, nâra atmasına da cezbe denilmektedir. Ancak ilk dönem sûfîlerden Cüneyd-i Bağdâdî ve İmâm-ı Rabbânî gibi mutasavvıflar bu tür halk dilindeki cezbeyi önemsememişler ve bu cezbeye vecd adı vermişlerdir. Öte yandan bu gibi taşkın hallerin açığa çıkartılmasına karşı çıkmışlardır. Onlara göre asıl cezbe ile vecdin dışı yansımaları anlamındaki cezbe arasında birtakım farklar mevcuttur.³⁹⁵

Nitekim mutasavvıflar, Allah'ın sâliki çekmesini cezbe, sâlikin bu cezbe neticesinde Allah'a yönelmesini aşk olarak nitelendirmişler.³⁹⁶

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin cezbe kavramını çoğunlukla halk dilindeki manasıyla yani derin coşkulu ve hareketli hal anlamında kullandığı görülmektedir. Bu husus, onun şiirlerinde açıkça görülmektedir. Aşağıdaki beyitte cezbeden söz ederken cezbe halinin derin bir sevgi muhabbet ve aşk ile meydana geldiğini bildirmektedir:

ژ عشقی تفت کتین جزبئی لمیدانی وکی حرئی

بریندازن ژ وی دزبئی بیسیز هشتین د نافت قیداً

“Aşk ile herkes cezbeye geldi sanki meydan harbi gibi

Bu darbeden herkes yaralıdır çaresiz ve esir gibi.”³⁹⁷

Kasidenin tamamında anlaşıldığı kadarıyla Ahmed Haznevî'yi (Şah-ı Hazne) gören emirler, müridler ve hocalar o anki aşkın vermiş olduğu sarhoşluk haliyle cezbeye gelmişler. Hayderî de mürşidi Şeyh Ahmed Haznevî'yi yâd ederken şahitlik ettiği bu olayı kasidelerine ustalıkla işlemiştir. Hayderî, Hazne şeyhlerinden Şeyh Masum

³⁹³ Hasan Kâmil Yılmaz, “Cezbe”, *DİA*, Cilt 7, TDV, İstanbul, 1993, s. 504.

³⁹⁴ el- Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları Istılâhâtu's-sûfiyye*, s. 239.

³⁹⁵ Yılmaz, “Cezbe”, 7: s. 504.

³⁹⁶ el- Kâşânî, *Sûfîlerin Kavramları Istılâhâtu's-sûfiyye*, s. 239.

³⁹⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 294.

Haznevî'ye ithaf ettiği bir kasidesinde tekrar cezbeden bahsetmiştir. O, bir önceki örnekte olduğu gibi yine cezbe ile aşk kavramlarını birlikte zikretmekte ve aşkı cezbeyle müsebbip görmektedir:

جَعْدِيَا خَاصُّ و عَوَامِه وَاكْ بَرِي دَيْسَا فَبُو

مُرْشِيدِي عَالِي مَقَامِه بُو مُرِيدَا بَرَزَبُو

لُو خُذِي عِشْقَكَ دِدَامِه دِلْ بِأَهْ و جَزْبَه بُو

“Hem havasın hem avamın yolu eskisi gibi gene açıldı

Makamı yüce olan mürşid müritlere göründü

Allah bize öyle bir aşk verdi gönül ah u cezbeyle doldu.”³⁹⁸

2.3.8. Meded

Meded kelimesi Sözlükte, “Yardım”, istimdad kelimesi ise “Yardım istemek, himaye talep etmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁹⁹ İstimdad, tasavvuf dilinde herhangi bir isteğin yerine gelmesi veya bir sıkının giderilmesi için peygamber ve velî kullara sığınıp onlardan yardım istemek anlamına gelmektedir.⁴⁰⁰ Sûfilerin bir kısmı, ister hayatta olsun isterse vefat etmiş olsun, bir velînin mâneviyatından yardım istemenin caiz olduğunu söylemişlerdir.⁴⁰¹ Tarikat mensupları kendi tarikatlarının silsilesinde olan şeyhler vasıtasıyla Allah’tan kendilerine yardım ve feyiz geleceğine inanmışlardır.⁴⁰²

Sünnî sûfilere göre vesile kılınan Hz. Peygamber’in Allah katındaki makamıdır. O makam ise bakidir. Hz. Peygamber’in Allah katındaki makamı onun ölümüyle sona ermez. Hz. Peygamber’in vefatından sonra da O’nun bu yüce makamına hürmet etmenin gerekli olduğuna ümmet âlimleri ittifak etmişlerdir. Sûfilere göre peygamberler ve Allah’ın velî kulları ile tevessül ve istiğâsede bulunmanın hiçbir sakıncası yoktur. Bu husule gelen şeylerin tamamı ancak Allah’ın iradesi ve kudreti ile meydana gelmektedir. Abdülganî b. İsmail Nâblusî (ö. 1143/1731) peygamberlerden gelecek yardımı mucize,

³⁹⁸ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 361.

³⁹⁹ Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 603; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 240; Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 323.

⁴⁰⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 323-324; Yusuf Şevki Yavuz, “İstimdad”, *DİA*, Cilt 23, TDV, İstanbul, 2001, s. 363-364.

⁴⁰¹ Yusuf Şevki Yavuz, “İstimdad”, 23: 363-364.

⁴⁰² Yusuf Şevki Yavuz, “İstimdad”, 23: s. 363-364.

evliyaullahtan gelecek yardımı da keramet kapsamında değerlendirmektedir.⁴⁰³

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre istimdad meselesi, mahiyeti tam anlamıyla anlaşılmadığı takdirde yanlış anlaşılmaya ve istismara açık bir meseledir. Bu konuda Yüce Allah (c.c.) mutlak tasarruf sahibidir ve her şeyin O'ndan istenmesi gerekir. Çünkü bütün fiiller O'nundur. Kudret ve izzet yalnızca O'na aittir ve mutlak anlamda meded beklenen zât da O'dur. Bu nedenle bir kimse meded ya Resulallah veya meded ya şeyh dediğinde bile ilâhî yardımı talep etmelidir. Doğrudan peygamber veya müşşidin şahsından bir yardım talep etmek onun kastettiğı istimdad anlayışına aykırıdır. Onun istimdad ile anlatmak istediğı, Allah katındaki itibar ve mertebelerinden yararlanmak için onları vasıta kılmaktır. Yani netice itibariyle istimdad, yardımı bu şahsiyetlerden değil, Allah'tan istemektir.⁴⁰⁴ Bu hususta Hayderî'nin görüşleri Nâblusî'nin ifadeleriyle örtüştüğü görülmektedir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin bu yöndeki beyanları ışığında şiiirlerinde yer alan istimdad ifadelerini incelediğimizde onun peygamberden sıkça yardım talep etmesini şu şekilde açıklayabiliriz: Evvela onun yardım talep ettiği husus genellikle bir feyiz isteğinden ibaret olduğunu görmekteyiz. Nitekim yukarıda zikredildiğı üzere feyzin kuldandan başka bir kula aktarılabilirdiğı konusunda sūfilerin ihtilafı söz konusu değildir. Yani Hayderî'nin yardım talep ettiği şey, ilâhî kudrete has olan bir fiil değil, günlük hayatta olduğu gibi kulların yapabileceğı bir yardımdır. Diğer bir husus ise mutlak kudretin Allah'a ait olduğu bilinciyle peygamberden veya başka bir veliden yardım istemenin bir sakıncasının olmadığı fikrinin sūfiler tarafından genel kabul görmesidir.

Aşağıda da görüleceğı üzere Hayderî, peygamberden yardım talep ederken, gönlüne feyzin akmasını talep ederken ve müşşitlerinden yardım talep ederken kendilerine dair özleminin geçmesi için mânevî olarak kendisiyle iletişim kurmalarını talep eden imalarda bulunmaktadır:

أَيُّ شَيْءٍ جَزْنَا مَدَدَ قَلْبِي مَه تَفَّ بُوَيْه بَرِينُ

كَأَ طَيِّبِي مِثْلِي تَه دِيمُ صُورُ كَلَّا لَبْ شَكْرِي

⁴⁰³ Mehmed Zahid Tığlıoğlu, “*Tevessül, İstiğâse ve Teberrüke Dair İki Farklı Paradigmanın Analizi Ehl-i Sünnet Sūfî Gelenek ve Selefi Yaklaşım*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, 2021, s. 132-156.

⁴⁰⁴ Diyaeddin Çelik, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

“Meded ey Şah-ı Hazne! Kalbimiz yaralarla doldu

Yoktur senin gibi gül bakışlı bir tabip”⁴⁰⁵

Şiirlerine bakıldığı zaman Hayderî, müşidlerinin yanı sıra Hz. Peygamber’den (s.a.v.) de yardım talep ettiği görülmektedir:

دَلَّ تَرَى دَرْدِي كِرَانِم غَافِلِم دُورِم نَرَانِم

لِي بَطَّاهِرُ مُسْلِمَانِم يَا رَسُولَ اللَّهِ مَدَّدْ

“Gönül ağır dertlerle doludur; gafletteyim, irakım, yol bilmezim

Hem zâhird müslümanım ya Resulallah meded”⁴⁰⁶

بَارِي مِنْ بَارِكْ كِرَانِهْ أَرْ دِدِم قِيرُ وَ فِيعَانِهْ

غَيْرِي تَهْ دَرْگَاهِ نَمَانِهْ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَدَّدْ

“Yüküm ağır bir yüküdür bundandır feryad figanım

Senden başka gidilecek kapı kalmadı ya Resulallah meded”⁴⁰⁷

يَا رَسُولَ اللَّهِ تُو زَانِي مِنْ بَقِيْنِي بِنَهْ أَنِي

هَرْتُو دَرْمَانِي دَلَانِي يَا رَسُولَ اللَّهِ مَدَّدْ

“Ya Resulallah! Sen de biliyorsun ben sana yakînen inandım

Sen bütün gönüllerin dermanısın ya Resulallah meded”⁴⁰⁸

2.3.9.Şefaaf

Şefaaf kelimesi sözlükte, “başkası için istekte bulunma, sultanın katında bir başkası için aracı olma” anlamına gelir.⁴⁰⁹ Terim olarak ise “Bir kimsenin dileğinin kabulü veya bağışlanmasını sağlamak üzere, Allah’a yakın bir velîyi vâsıta-vesile yapması” anlamına gelir.⁴¹⁰ “Şef” kavramı Kur’ân’da otuz bir yerde geçmektedir. Bunların on üçü şefaaf biçiminde, diğerleri ise isim ve fiil kalıpları şeklinde geçmektedir. Şefaati konu edinen âyetlerde şirk inancını red etmek, yerine tevhid inancını yerleştirmek

⁴⁰⁵ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 322.

⁴⁰⁶ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 281,

⁴⁰⁷ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 282.

⁴⁰⁸ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 282.

⁴⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisanu’l- Arab*, IV s. 2289; er-Râzî, *Muhtârus-Sihâh*, s. 349.

⁴¹⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 600.

maksadı vardır.⁴¹¹ Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken müminler için Yüce Allah (c.c.) katında şefaati olmuş, kıyamette de olacaktır. Buna şefaati-ı uzmâ veya şefaati-ı kübrâ denmektedir. Bu şefaati zâhir ulemâsı da sûfiler de kabul etmektedirler. Ancak tasavvuf ehline göre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanı sıra velîlerin de Allah'ın izni ile şefaati yetkileri vardır. Ayrıca müminlerin birbirlerine dua etmesi de bir nevi şefaati sayılmıştır.⁴¹²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'ye göre şefaatin var olması Allah'ın (c.c.) hiçbir sıfatına noksanlık vermez. Aksine şefaati, O'nun Rahîm oluşunun bir tezahürüdür. Çünkü kişi sadece amelleri ile kurtuluşa eremez, sadece yapılan ibadetler cennetin karşılığı olamaz. Bunun için Yüce Allah, Hz. Peygamber'e (s.a.v.), sâlih ve müttakî kullarına şefaati yetkisini vermiş ve bunların hürmetine kullarının bağışlanmasını murad etmiştir.⁴¹³

Mutasavvıflara göre Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şefaati sadece âhiret için değil, içinde bulunan vakit içinde talep edilebilir.⁴¹⁴ Hayderî'ye göre Hz. Muhammed'in (s.a.v.) şefaati Allah'ın izni ile haktır ve ümmeti için büyük bir müjde, bir bağışlanma vesilesidir.

شَفَاعَتُ رَّبِّ مَرْمُوكَيْنِ عَفْوِ كِي أُمَّنَا غَمَّكَيْنِ

بِغَلِّ حَيْدَرِي مَسْكِينِ لِمَنْ رَحْمِي بَكَّة بَا رَبِّ

“Şefaati bize bir müjdedir sen affet mahzun ümmeti

Gör ki Hayderî miskindir bana merhamet et ya Rabb”⁴¹⁵

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, şiirlerinde daha çok Peygamber Efendimizin (s.a.v.) Allah (c.c.) katındaki yüce makamına işaret etmiş ve onun âhiretteki şefaatinin ancak Allah'ın izni ile olacağına dikkat çekmiştir.

مُحَمَّدٌ بِحَشْرِيَدِهِ إِى بِبِشْبِيَه

بِإِدْنَا حُدَى أَوْ شَفَاعَةً جِيَه

“Muhammed (s.a.v.) haşır meydanında öndedir

Allah'ın izni ile o şefaatiçidir.”⁴¹⁶

⁴¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Şefaati”, *DİA*, Cilt, 38, TDV, İstanbul, 2010, s. 412-415.

⁴¹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 330.

⁴¹³ Diyaeddin Çelik, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” *Konulu Görüşme*, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

⁴¹⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 330.

⁴¹⁵ Hayderî, *Divana Hayderî*, s.270.

⁴¹⁶ Hayderî, *Tuhfetu'l- Hayderî*, s. 34.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, mevlidinde ise kıyamet gününde herkesin kendi nefsinin derdine düştüğü mahşer anı için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şefaatinin istemekte ve onu günahkârların şefaathâsi olarak görmektedir.

نَفْسِي نَفْسِي كَو كَتِي نَاو عَالَم

تُو شَفَاعَةَ كِي رُبُومَه وَي دَم

“Âlem nefsi nefsi diye feryat ettiğinde

Sen bize şefaathâ et o an”⁴¹⁷

هَات مُحَمَّدُ مَرْحَبَا صَدُّ مَرْحَبَا

هَات مُحَمَّدُ بُو شَفِيعِ مُدْنِيَا

Geldi Muhammed yüz kere merhaba

Geldi günahkârların şefaathâsi oldu”⁴¹⁸

2.3.10.Himmet-i Evliyâ

Himmet, sözlükte, “*arzu, istek, meyil, azim*” anlamına gelen⁴¹⁹ himmet kelimesi, “*Bir kemal halini veya diğer bir şeyi elde etmek için bütün ruhani güçleriyle birlikte kalbin Hakk’a yönelmesi*” şeklinde tarif edilmiştir.⁴²⁰ Hâce Abdullah Herevî (ö. 481/1089) himmeti, kalbi fânî dünyanın verdiği sıkıntılardan muhafaza etmek ve ebedî olan âhireti arzulamaya gayret etmek; amel etmek, fakat amel ile yetinmeyip daha üstün şeyleri talep etmek; amellerin sonucu olan güzel hallerle yetinmeyerek daha yüksek mertebelere göz dikmek şeklinde üç kısma ayırmıştır. Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/946) ve Ebû Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) gibi mutasavvıflar ise himmeti iradenin güçlü hali şeklinde tarif etmişlerdir.⁴²¹

Şeyh Muhammed Emin Hayderî’ye göre himmet mürid ile mürşid arasında mânevî bir güç, karşılıklı bir tesirdir. Çünkü mürid mürşidinin himmetinden etkilendiği gibi bazen de mürşid müridinin himmetinden etkilenebilir. Himmet, Yüce Allah’ın (c.c.) rahmetine ve nusretin bir vesilesidir. Dolayısıyla sâlik, mürşidin himmeti ile fânî olandan

⁴¹⁷ Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, s. 27.

⁴¹⁸ Hayderî, *Tuhfetu'l-Hayderî*, s. 25.

⁴¹⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 278; Mehmet Demirci, “Himmet”, *DİA*, Cilt, 18, TDV, İstanbul, 1998, s. 56-57.

⁴²⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 170.

⁴²¹ Mehmet Demirci, “Himmet”, 18: s. 56-57.

yüz çevirip bâkî olana yönelir. Hayderî'ye göre seyrüsülûkun en önemli unsurlarından biri şeyh ve onun himmetidir. Çünkü sâlik, şeyhini kendisine en büyük model olarak görür ve onun ahlâkıyla ahlâklanmaya gayret eder.⁴²²

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin şiirlerinden çok yer alan kavramlardan biri de himmet kelimesidir. O, birçok kasidesinde mürşidlerinin büyük himmet sahibi olduklarını ifade etmektedir:

جَارَكْ بَكَّة تَدْبِيرُ زُ وَه نِي هُمَّتَا پُرُ

خَلْفِي زُ وَه دِي عِلْمُ و آدَابُ جِكْمَتُ و سِرُ

“Bir kere tedbir eyle sizden gelir büyük bir himmet

İnsanlar ilmi, âdâbı, hikmeti ve sırrı sizden öğrendi”⁴²³

كِي هِيَه بِنِ هُمَّتَا أَحْمَدُ چَرَا زَبِيدَه تَرَا

بَحْرَا نُورُشِينُ بَحْرَا خَزْنَا نُفْلَى هَفَّ بُونِ أَيُّ بَرَا

“Kim ki derse Ahmed'in himmeti niye bu kadar fazladır

Deriz ki Norşin deryası ile Hazne deryası onda toplanmış ey kardeş!”⁴²⁴

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, Şeyh Ahmed Haznevî'nin himmetinin bu denli fazla oluşunu Norşin ve Hazne'nin ortak ilmî ve mânevî birikimine bağlamıştır. Aynı ifadeler Şeyh Masum Haznevî için de kullanılmıştır. Genel olarak Hayderî, şeyh unsuruna ve şeyhten gelecek olan mânevî yardıma büyük önem vermekte ve bunu şer'î anlamda meşru bir durum olarak görmektedir.

⁴²² Sıddık Mintaş, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

⁴²³ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 422.

⁴²⁴ Hayderî, *Divana Hayderî*, s. 309-400.

SONUÇ

Bu çalışma, Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin ilme, irfâna ve İslâm'a katkılarını kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Hayderî, medrese açarak ve ders halkaları kurarak, Cumhuriyet dönemiyle birlikte etkisi azalan klasik medrese geleneğini yeniden canlandırmayı başarmıştır. Talebe yetiştirme sürecinde Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Seniyye'ye sıkı bir bağlılık tavsiye etmiş ve medreselerinde hem İslâmî ilimler hem de hafızlık eğitimi vermiştir. Bu eğitim modeli, medrese eğitimini cazip kılmak ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamak açısından büyük öneme sahiptir. Hayderî'nin, toplumda huzursuzluk yaratan kan davalarını sona erdirmek ve toplumsal barışı sağlamak için gösterdiği gayretler de dikkat çekicidir.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî, sadece mürid ve talebe yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda kıymetli eserler de kaleme almıştır. Bu eserlerden “*Eqîda imane*” ve “*Verdu'ul-etfal*” gibi manzum eserleri, medrese eğitiminde ders kitabı olarak kullanılmıştır. Hayderî'nin en önemli eseri, tasavvufî şiirlerden oluşan “*Divana Hayderî*”dir. Bu eser, sadece Kürtçe değil, Arapça, Türkçe ve Farsça dillerde yazılmış kasideleri/şiirleri de ihtiva etmektedir. Bu durum Hayderî'nin bu dillere olan hâkimiyetini göstermektedir. Hayderî, mürşidlerini methederken onların tasavvufî şahsiyetlerini de esere yansıtmış ve bu divan, edebî açıdan önemli bir kaynak olmuştur.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin tasavvuf anlayışı, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye ulaşan Nakşibendî tarikatının erkânı doğrultusunda şekillenmiş bu geleneği değiştirmeyip olduğu gibi hayatına taşımıştır. Onun tasavvuf anlayışı, daha çok amelî tasavvufu vurgulamış ve sözden ziyade eyleme dayalı bir yaşam biçimi olarak benimsenmiştir. Hayderî, tasavvufun Sünnete bağlılık temeli üzerine kurulu olduğunu belirtmiş ve şeriatla uyumsuz olan her türlü anlayışı büyük bir tehlike olarak görmüştür.

Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin, tasavvufî ve ilmî alanlardaki katkılarının yanı sıra, siyasetten uzak durarak her türlü hakikati açıkça ifade etmesi, onun dürüstlük ve cesaretle topluma hizmet etmesini sağlamıştır. Siyasî görüşlerden bağımsız kalması, onun öğretilerine yönelik güveni pekiştirmiştir.

Sonuç olarak, Şeyh Muhammed Emin Hayderî, ilmî, tasavvufî, ahlâkî ve sosyal alanlarda derin bir etki oluşturmuş, geniş bir çevrede İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. O, medrese geleneğini yaşatarak, tasavvufun derinliklerine inerek ve her zaman Sünneti esas alarak, halkı doğru yolda eğitmeye ve insanları ıslah etmeye çalışmıştır. Ayrıca onun tasavvufî öğretilerinin ilim erbabından ziyade halka yönelik olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlul-ilbâs ammâ İstehere Mine'l-Ehâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, Yusuf b. Mahmud el-Hacc Ahmed (thk.), Mektebetu'l-İlmi'l-Hadis, Şam, ts.
- Akdeniz, Hidayet, “Şâh-ı Hazne'nin Vefatı”, İlim ve İrfân Dergisi, Sayı: 7, Mart, İstanbul, 2013.
- Akçay, Halil, “Son dönem Tasavvuf Âlimlerinden Şeyh Muhammed Emin el-Hayderî (Hayatı ve Eserleri)”, Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler, Uluslararası Sempozyumu, Bingöl, 6-8.9, 2012.
- Aktan, Mustafa, *Şeyh Alaaddin el-Haznevî'nin Hayatı ve Tasavvufî Kişiliği*, Yüksel Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2019.
- Akyüz, Kutbeddin, *Ahmed el-Haznevî ve Hazneviyye Tarikatı*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2015.
- Akyüz, Kutbeddin, *Hâlidîliğin Kollarından Biri Olarak Haznevîlik ve Ahmed Haznevî*, Tasavvuf Dergisi 43, İstanbul, 2019.
- Algar, Hamid, “Hâlid el-Bağdâdî”, *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997.
- Algar, Hamid, “Hâlidîyye”, *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997.
- Algar, Hamid, “Nakşibendiyye”, *DİA*, Cilt 32, TDV, İstanbul, 2006.
- Alkış, Abdurrahim, *Tasavvuf ve Tarikat İlimlerine Giriş*, Nurullah Agitoğlu (ed.), vd., Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2023.
- Altunkaya, Mevhibe, *Geniş Sahada Etkin Tarikatlar ve Temsilcileri*, “Tasavvuf”, Güldane Gündüzöz vd. (ed.), Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2022.
- Alyasin, Yusuf, *Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Suriye'de Tasavvuf*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2022.
- Arslan, Ahmet, *19. Yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013.
- Aslan, Cuma, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.
- Ayiş, Mehmet Şirin, *Tarikat Adabı Muhammed b. Hasan es-Semennûdî'nin Hayatı Eserleri ve Tarikat Âdâbı ile İlgili Görüşleri*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015.
- Az, Ahmet, *Masum el-Haznevî'nin Hayatı, İlmî ve Tasavvufî Kişiliği*, Batman Akademi

Dergisi 6/2 Aralık, 2022.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016.

Bilginer, Yahya, *Şark Ulemâlarından Ârif ve Âlim Bir Şahsiyet: Ahlâkî'n-Nebevî Abdürrezzak Seydaoğulları el-Helelî*, Batman Akademi Dergisi Cilt: 5, Sayı: 1, Haziran, 2021.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhârî*, Abdullah Feyzi Kocaer (çev.), Hüner Yayınları, İstanbul, 2014.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 5. Baskı, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Buğda, Sadrettin, “Molla Zahir Tendürekî ve Arapça Divânı”, Ercan Çağlayan (ed.), *Makalelerle Muş (152-168)*, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2014.

Ceyhan, Semih, “Zühd”, *DİA*, Cilt 44, TDV, İstanbul, 2013.

Cezerî, Molla Ahmed, *Divan*, Osman Tunç (çev.), Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2008.

Cürcânî, Alî b. Muhammed bin Alî es-Seyyid eş-Şerif, *Mu'cemu't-Târîfât*, Muhammed Sıddık el-Minşâvî (thk.), Dâru'l-Fadîle, Kahire, ts.

Çağlayan, Mehmet, *Şark Ulemâsı*, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996.

Çakır, Mehmet Saki, “Şeyh Abdülkadir-i Hezânî ve Hezân Dergâhı'nda Yetişen Süfî Âlimler”, Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi (Ulusal Sempozyum 04-05 Mayıs 2017 Bingöl), Berdan Matbaacılık, İstanbul, 2017.

Çağrııcı, Mustafa, “Sabır”, *DİA*, Cilt 35, TDV, İstanbul, 2008.

Çelik, Ahmed, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Çelik, Ahmed, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 13 Temmuz, 2024.

Çelik, Abdülhakim, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Çelik, Diyaeddîn, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Çelik, Diyaeddîn, “Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri” Konulu

Görüşme, Diyarbakır, 12 Temmuz 2024.

Çiçek, Mehmet, “*Seyda Molla Hüseyin Küçük’ün Hayatı ve İlmi Kişiliği*”, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 124-139, Sayı, II, Kasım, 2009.

Çiçek, Zeynel âbidin, *Diyarbakır’ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır, 2007.

Dal, Safer, *Tasavvuf Terimleri*, 2. Baskı, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul, 2013.

Dağıstanî, Ömer Ziyâeddin, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili fetvalar*, İrfan Gündüz ve Yakup Çiçek (çev.), Sır Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Demirci, Mehmet, “Himmet”, *DİA*, Cilt 18, TDV, İstanbul, 1998.

Dertli, Yahya, *Ahlâk’ın- Nebevi Şeyh Abdurrezzâk el-Helelî ve Tasavvuf Dersleri*, Can Ofset Yayınları, Kahramanmaraş, 2006.

Dumlu, Ömer, “Suhuf”, *DİA*, Cilt 37, TDV, İstanbul, 2009.

Eraydın, Selçuk, “Feyiz”, *DİA*, Cilt 12, TDV, İstanbul, 1995.

Gazzâlî, Ahmed b. Muhammed, *es-Sevânih fi’l- aşk/Sevânihü’l- Uşşâk*, İreç Efşâr (hızr.), İntişârât-i Menûçehrî, Tahran, 1385.

Geçer, Hüsni, “*Büyük Meşale Şeyh Ahmed Haznevî*”, İlim ve İrfan Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 8, Nisan, 2013.

Hanî, Muhammed b. Abdullah, *Süfiyye Âdâbı*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Hayderî, Molla Ahmed ve Muhammed Emin, *Divana Hayderî*, Mektebetü Seyda, Diyarbakır, 2023.

Hayderî, Muhammed Emin, *Tuhfetu’l-Hayderî*, Mektebetü Seyda, Diyarbakır, 2021.

Haznevî, Abdurrahim, *et-Tarîkatü’n-Nakşbendiyye*, Mektebetü Seydâ, Diyarbakır, 2015.

Haznevî, Muhammed Diyâuddîn, *Mektûbat*, Hasib Seven (çev.), Yaylacık Matba, İstanbul, 1997.

Hemedânî, Ebû’l- Meâlî Abdullah b. Muhammed Aynü’lkudât, *Risâle-i levâiih*, Rahîm Fermeiş (tsh.), İntişârât-i Menûçehrî, Tarhan, 1388.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el- Kavzinî, *Sunenu İbn Mâce*, Beytu’l-Efkâr ed- Devliyye, Riyâd, ts.

İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem, *Lisanu’l- Arab*, I-VI, Abdullah Ali

el- Kebir vd. (thk.), Dâru'l- Meârif, Kahire ts.

İsfehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfîyâ*, Dâru Kutübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1988.

Kâşânî, Abdürrezzak, *Sûfîlerin Kavramları Istilâhâtü's-Sûfîyye*, Abdurrezzâk Tek (trc.), Bursa Akademi, Bursa, 2014.

Kılıç, Rüya “*Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri*”, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2006.

Kocaağa, Muhammed Can, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı ve Ailesi*” Konulu Görüşme, Muş, 22 Temmuz 2024.

Kocaağa, Muhammed Can, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hocaları*” Konulu Görüşme, Muş, 22 Temmuz 2024.

Korkusuz, Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2010.

Korkut, Ramazan, “*Günümüz Hâlidî Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin El-Hayderî Medresesi Örneği)*”, Orhan Başaran (ed.), Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi, Bingöl Üniversitesi, İstanbul, 2017.

Kuşeyrî, İmam Ebû'l-Kasım Abdulkerim b. Hevâzin, *Kuşeyrî Risalesi*, Dilaver Selvi (trc.), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, 2009.

Kotku, Mehmed Zahid, *Risale-i Hâlidîyye Tercümesi ve Âdâb-ı Zikir Risalesi*, Elif Matbaacılık, İstanbul, 1974.

Kutluer, İlhan, “İlim”, *DİA*, Cilt 22, TDV, İstanbul, 2000.

Memiş, Abdurrahman, *Hâlid-i Bağdâdî Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2014.

Mintaş, Sıddık, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Hayatı*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

Mintaş, Sıddık, “*Şeyh Muhammed Emin Hayderî'nin Tasavvufî Görüşleri*” Konulu Görüşme, Diyarbakır, 11 Temmuz 2024.

Murtedâ, Muhammed b. Muhammed Hüseyinî ez-Zebîdî, *İthâfu's-saâdeti'l-muttakîn bi şerhi esrârı İhya-i Ulûmiddîn*, Matbaatü Meymenîyye, c. 10, Mısır, 1894.

Neysâbûrî, el-İmâm el-Hâfız Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Muslim*, Ebu Suheyb el-Kermî (thk.), Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Riyad, 1998.

- Öngören, Reşat, “Hatm-i Hâcehân”, *DİA*, Cilt 16, TDV, İstanbul, 1997.
- Öngören, Reşat, “Şeyh”, *DİA*, Cilt 139, TDV, İstanbul, 2010.
- Öngören, Reşat, “Zikir”, *DİA*, Cilt 44, TDV, İstanbul, 2013.
- Râzî, Muhammed b. Ebi Bekr, *Muhtârus-Sihâh*, Şihâbuddin Ebû Amr (thk.), Dâru'l-Meşârî', Beyrut, 3. Baskı, 2009.
- Seccâdî, Seyyid Câfer, *Tasavvuf ve İrfân Terimleri Sözlüğü*, Hakkı Uygur (çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Serrâc, Ebû Nasr, *el-Lüma'*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1971.
- Şimşek, Selami, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Taşçı, Sadullah, *Hâlidîliğin Haznevî Kolu Abdurrezzâk Halîlî ve Halifeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2018.
- Tenik, Ali ve Vahit Göktaş, *Allah'la Var olmanın Yolu Zikir*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Câmi 'u't-Tirmizî*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye li'n-Neşri ve't-Tevzî', Amman, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Câmi 'u't-Tirmizî*, Mehmet Türk (trc.) Kitap dünyası Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tıĭlıođlu, Mehmed Zahid, “*Tevessül, İstiğâse ve Teberrüke Dair İki Farklı Paradigmanın Analizi Ehl-i Sünnet Süfî Gelenek ve Selefi Yaklaşım*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 51, Sayı 2, 2021.
- Topaloğlu, Bekir, “Tevbe”, *DİA*, Cilt 41, TDV, İstanbul, 2012.
- Tosun, Necdet, “Râbita”, *DİA*, Cilt 34, TDV, İstanbul, 2007.
- Tosun, Necdet, “Nakşibendiyye”, *DİA*, Cilt 32, TDV, İstanbul, 2006.
- Turan, Abdulkadir, “*Bir Mutasavvıf Olarak Şeyh Ahmed el-Haznevî ve Nakşibendiyye-i Hâlidîyye Tarikatının Haznevî Dergâhı*”, Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi (Ulusal Sempozyum 04-05 Mayıs 2017 Bingöl), Berdan Matbaacılık, İstanbul, 2017.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Uludağ, Süleyman, *Doğuş Döneminde Tasavvuf*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

- Uludağ, Süleyman, “Sohbet”, *DİA*, Cilt 37, TDV, İstanbul, 2009.
- Uludağ, Süleyman, “Nefis”, *DİA*, Cilt 32, TDV, İstanbul, 2006.
- Uludağ, Süleyman, “Murâkabe”, *DİA*, Cilt 31, TDV, Ankara, 2020.
- Uludağ, Süleyman, “Aşk”, *DİA*, Cilt 4, TDV, İstanbul, 1991.
- Uludağ, Süleyman, “Keşf”, *DİA*, Cilt 25, TDV, Ankara, 2022.
- Uludağ, Süleyman, “Halvet”, *DİA*, Cilt 15, TDV, İstanbul, 1997.
- Uludağ, Süleyman, “Takvâ”, *DİA*, Cilt 39, TDV, İstanbul, 2010.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İlham”, *DİA*, Cilt 22, TDV, İstanbul, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İstimdâd”, *DİA*, Cilt 23, TDV, İstanbul, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Şefaât”, *DİA*, Cilt, 38, TDV, İstanbul, 2010.
- Yiğit, Mesut, *Yusuf en-Nebhânî'nin Şiirindeki Tasavvufî Unsurlar*, Fecr Yayınları, Ankara, 2020.
- Yıldız, Muhammed Zahir, *Seyda Şeyh İbrahim Faruki*, Reyhanî Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, “Cezbe”, *DİA*, Cilt 7, TDV, İstanbul, 1993.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017.
- Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l- Lâtîfi, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh*, Kâmil Miras (çev.), Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978.